

KURASJE

Nr. 4

1971

Klasse- begrebet

KURASJE

INDHOLD

Leder	1
Marx' »an-sich« klassebegreb	3
I. Varebegrebet	5
II. Værdi og bytteværdi	8
III. Arbejdsværditeori og pristeori	10
IV. Samfundsmæssige produktionsforhold	12
V. Merarbejdet	12
VI. Begreberne produktivt og uproductivt arbejde	15
VII. Indkomst og klasse	21
VIII. Den »gamle middelklasse«	26
IX. Managementgruppen	30
X. Den »nye middelklasse«	33
XI. Konklusion	34
Psykologens rolle i det kapitalistiske samfund	39
Produktionsforhold	47
Kapitalismens sociale konsolidering	59
Bog anmeldelse	67

2. OPLAG – 1973

Medarbejdere:

Flemming Bahner, Tage Bild, Kjell Björfors, Jens Brinch, Lisbeth Brinch, Bente Enevoldsen, Jan Bo Hansen, Ole Henriksen, Leo Jensen, Tyge Kjær, Bolette Munch-Petersen, Thorkild Nielsen, Susanne Possing, Jens Qvortrup, Dorrit Schmidt, Kjeld Schmidt, Peter Søndergaard, Eskil Tybirk m.fl.

Red. slut 7.7.71. Udsendt 30.9.71.

Leder

HERFRA HVOR VI STÅR . . .

For mange, mange år siden og efter en lang periode med våbenkrig blev den sidste hitlersoldat klædt af og indsat i rigtigt civilt tøj.

Og efter denne symbolske handling erklærede nationalsocialismen for død, og dens forbrydelser for historiske.

Men kort tid efter afløstes den lige afsluttede varmkrig af en officiel koldkrig, som skulle blive et vigtigt led og en del af de vestlige samfunds rekonstruktion.

De ideologiske afdelinger i de gamle og nyoprettede organisationer rykkede ud i fremskudte positioner, og hvad var vel mere hensigtsmæssigt for de vestlige ideologer end at slå den lige afliuede nationalsocialisme i hartkorn med den nye trussel, kommunismen, under betegnelsen »de totalitære diktaturer« samtidig med, at man til de vestlige samfunds interne brug lancerede tesen om ideologernes død.

Men ved at lancere ideologernes død fik tesen selv en samfundsmæssig funktion, nemlig som del af afstivnings- og rekonstruktionspolitikken i de kapitalistiske samfund, og den blev derved selv talsmand for bestemte tilstande, og dermed en vigtig del af disse tilstandes ideologi.

Talrige var de »kapitalens filosoffer« som sammenkaldte masseopbud og frie organisationsforbund til ideologiernes ligfølge.

I ligfølget sås også multidsforsker Arne Sørensens:

»Der er ingen tvivl om det: de store vækkelsers tid er forbi. Her rammes alle lige fra marxister til Indre Mission af samme skæbne. Ovre i Århus sidder en af de teologiske professorer – Lindhardt – og laver sociologiske analyser af Indre Mission, og han siger veloplagt til hvem der vil høre på ham: «Jeg dissekerer lig». Og en anden Århusprofessor, Th. Geiger, har jo allerede forlængst udstrakt den analyse [dissektion] til de politiske partier og ideer».¹

Mange andre ligestillede »liberale« tog verbal del i denne først og fremmest på hjemmefronten udkæmpede ideologiske krig, idet de stillede sig til rådighed for den herskende orden og undskyldte deres stillingtagen under indtrykket af den »kommunistiske trussel«.

Disse mennesker fik dermed af de kapitalistiske samfund tildelt roller som antiideologiske pionerer, og de lagde grundstenen og den nødvendige betingelse for den senere mere udviklede

1. *Information*, 6. august – 1949.

og falske integrations- og samarbejdsideologi, som søges virkeliggjort af de i administrationen, erhvervslivet, universiteter, m.v. udsvede koldkrigs pionerer.

Samarbejdsideologien eller den *korporative ideologi*, som den også kaldes, søgtes fremmet ved verbale og institutionelle tågesløv over de i samfundene indbyggede og modstridende kræfter, heriblandt klasse modsætningerne. Colombusæget skulle være teknokraternes saglige kompromiser, som skulle afløse tidligere tiders samfundsskadelige konflikter.

Knap 10 år senere fik man en prøve på denne falske ideologi-nihilisme, og dette i form af en rigtig videnskabelig undersøgelse.

Reaktionen var positiv – set fra kapitalens højhus. Antiideologerne havde tjent deres herre godt.

Undersøgelsen, som skulle kortlægge det danske samfunds sociale lagdeling og mobilitetsmønstre (bemærk de »værdifrie« begreber), nåede efter at have konstateret, at det er den almindelige opfattelse, at der *er* klasseforskelle i Danmark frem til følgende delkonklusion:

»Besvarelsenerne af nogle spørgsmål i skemaet, som var formuleret i retning af de marxistiske tanker om classesamfundet, afslørede klart, at der hersker almindeligt ukendskab til eller modvilje mod den marxistiske ideologi på dette område.

Man kan næppe hævde, at der gjorde sig nogen klassekampindstilling gældende hos svarpersonerne, blot fordi de gav udtryk for den opfattelse, at der faktisk er klassekonflikter i det danske samfund; men kampviljen er nok til stede hos dem, der fremsatte denne mening under anvendelsen af forskellige aggressive udtryk. Den aggressive gruppe udgjorde ca. 5% af de undersøgte i 1953/54, og dette svarer i hvert fald meget godt til, at de kommunistiske stemmer ved septembervalget i 1953 udgjorde 4% af samtlige vælgere. [...] Marxistiske udtryk som bourgeoisie, kapitalisterne, proletariatet m.v. syntes ikke at være i høj kurs. [...] Ordet »proletariat« anvendtes af mindre end 1% af hele det adspurgte udvalg af befolkningen.»²

Dette og andre ikke mindre opmuntrende forskningsresultater var selvfølgelig tilfredsstillende for de styrende og besiddende i det kapitalistiske Danmark, hvor de der troede på »klassekampdogmet« blot var en forsvindende lille minoritet af aggressive individer.

Antiideologerne havde derfor tilsyneladende vundet slaget.

I de følgende år udbyggedes den korporative ideologis spidsfindigheder på baggrund

2. *Kaare Svalastoga og Preben Wolf*: Social rang og mobilitet, København 1962. Side 84–85. Undersøgelsen stammer fra 1953, første gang offentliggjort i 1958.

af, at en stadig strøm af nye »samarbejdsinstitutioner« skulle indlemmes i ideologiens forklaringsstruktur, hvor også det nye TV-fokus, gjorde sit til, at det sagligt pragmatiske røgslør blev tættere.

På arbejdspladserne foregik samarbejdet naturligvis kun på arbejdsgivernes betingelser, hvilket for den enkelte arbejder betød solidaritet med virksomhedens profitinteresser, og kun solidaritet med de andre arbejdere i det omfang arbejdsprocesserne krævede det. De korporative institutioner havde udviklet et effektivt net af sanktioner, som trådte i kraft ved aktive anslag mod denne orden.

Tiltroen til samarbejdsideologien var stigen de på såvel nationalt som internationalt niveau i den kapitalistiske verden. Apologeten Arne Sørensens udtrykker det således:

»Først efter den anden verdenskrig antog foretningssledere, arbejdere og landmænd de sunde kompromiser som deres grundlæggende filosofi. Og jeg vil med al respekt hævde, at disse »grå mænd« endnu ikke er klar over deres nye politiske filosofis storhed. Denne filosofi har endnu ikke noget navn. [...] Men når de bliver tilstrækkeligt klare over storheden i det, de udretter, kan de skabe store visioner om praktiske forbedringer af den verden, vi allerede lever i.«³

I 1968/69 begyndte der at gå hul på bylden, og mange tidligere omtågede blev klar over, at den antiideologiske samarbejdsideologi var et udtryk for en samfundsmæssig falsk og tvangsmæssig bevidsthed, påtvinget af det korporative samfunds vildtforregnede institutioner.

Studenter- og arbejderbevægelserne blev den konkrete manifestation af den officielle løgn.⁴

Men »kapitalens filosoffer« reagerede omgående på »idyllens sammenbrud«. Aldrig så snart var de første studenter- og arbejderbevægelser under udvikling, førend integrations- og samarbejdsideologier påny satte sig deres gamle mål fra rekonstruktionsperioden: *tilsøre klasse modsætningerne*. I modsætning til rekonstruktionsperioden kunne ideologerne støtte sig til de officielle studenter- og arbejderorganisationer, som for alvor afslørede sig som saglighedens, som integrationens og som de »sunde kompromisers« små grå mænd.

(fortsættes side 58)

3. *Information*, 9. marts – 1963.

4. KURASJE har i sine foregående numre behandlet arbejder- og studenterbevægelserne; vi henviser derfor til: *KURASJE nr. 1*: Om den værdifri forsknings værdi for kapitalen, militæret og den politiske styring; og *KURASJE nr. 2/3*: Kampen om lønarbejdet.

Jens Qvortrup: Karl Marx' »An Sich«-Klassebegreb En teoriehistorisk studie

». . . det er bedre at beskæftige sig ufuldendt med det, der har betydning, end at opnå virtuos dygtighed til at behandle noget, som er betydningsløst.«¹

Central i al marxistisk samfundsanalyse står tesen om proletariatet som den klasse, der skal afskaffe kapitalismen. Som klassebegreb er proletariatet gradvist blevet erstattet af begrebet lønarbejderklasse. Men hvad er en klasse? Og hvem tilhører egentlig lønarbejderklassen? Det er nogle af de spørgsmål som tages op her.

1. P. A. Baran, *The Political Economy of Growth*, London 1968, p. 22.

Indledning

I efteråret 1969 fandt der i Danmark en såkaldt »akademikerkonflikt« sted, som medførte en betydelig debat. Konflikten var for så vidt en almindelig strid om lønspørgsmål, men efterhånden som den udviklede sig, blev det klart, at den i måske endnu højere grad drejede sig om mere principielle spørgsmål som fri forhandlingsret og fri organisationsret.

Såvel blandt liberalister som socialister medførte konflikten en del forvirring.

Liberalisterne og herunder de borgerlige blade var enige i deres fordømmelse af strejken, hvilket i sig selv jo ikke var underligt, men argumentationen fik en usædvanlig drejning, idet man hævdede, at der ikke for disse godt betalte akademikere var nogen grund til at forlange højere løn, et argument der var usædvanligt derved, at det i sin konsekvens ville give et bidrag til indkomstudjævning. Samtidig stod man overfor en organisation, hvis medlemmer i arbejdsmæssig henseende nøjagtigt lignede en anden organisation, hvis medlemmer ikke havde nogen juridisk ret til at strejke. For liberale kunne det således også synes mærkeligt at gå ind for et synspunkt, der gjorde borgerne mere afhængige af staten.

Socialisterne var måske endnu mere i vildrede, idet man her i praksis blev konfronteret med et teoretisk vanskeligt spørgsmål, om akademikernes placering i samfundet, et spørgsmål, som det i takt med akademikernes kvantitative forøgelse bliver mere og mere nødvendigt at få afklaret, og som siden Marx har været genstand for omfattende teoretiske diskussioner.

For nogle socialister var sagen tilsyneladende umiddelbart klar: her var en gruppe relativt velhavende mennesker, som gik i konflikt for højere løn, og ud fra enhver ligestillingsbetragtning måtte en sådan konflikt fordømmes. Dette synspunkt var samtidig det letteste at tage for arbejderbevægelsens politikere, idet det var det letteste at forstå: rige kontra fattige.

Andre socialister fik imidlertid større problemer med deres stillingtagen – eller rettere sagt: de følte sig tvunget til at indtage en langt mindre populær stilling til konflikten. Man hævdede nemlig, at der var grund til solidaritet med de strejkende, idet de qua *lønarbejdere* stod i samme situation som andre mindre godt betalte lønarbejdere.

Dermed var diskussionen ført ind på et teoretisk, marxistisk spor, og det kan næppe undre

nogen, at den debat kom der ikke meget ud af i dagspressen.

Der er imidlertid grund til at tage de problemer, der ligger til grund for diskussionen, op i en mere indgående analyse, idet det såvel fra en teoretisk videnskabelig som fra en praktisk politisk synsvinkel har stor interesse.

Problemet er altså, om lønarbejdere (uden nærmere kvalificering) er sammenfaldende med proletarer, med arbejderklassen i streng marxsk forstand. Hvilken rolle spiller lønnens størrelse? Er det afgørende, om man udfører manuelt eller ikke-manuelt arbejde?

Problemstillingen er ikke ny. Men den bliver mere og mere påtrængende at få belyst på en tilfredsstillende måde. Det er denne afhandlingsintention at yde et bidrag hertil.

Det er imidlertid en meget omfattende opgave at redegøre for Marx' klassebegreb. Jeg vil derfor på forhånd afstikke nogle rammer for afhandlingens omfang.

Som titlen angiver, er det Marx' såkaldte »an sich«-klassebegreb, jeg har til hensigt at redegøre for, hvorimod jeg kun afslutningsvis vil berøre hans »für sich«-problematik. Marx har bl.a. i sit stridsskrift mod Proudhon i 1847 berørt denne distinktion.

De økonomiske forhold har til at begynde med forvandet befolkningens masse til arbejdere. Kapitalens herredømme har for denne masse skabt en fælles situation, fælles interesser. Således er denne masse over for kapitalen allerede en klasse, skønt endnu ikke for sig selv.^{1a}

Ved »an sich«-problematikken forstår jeg de elementer, som konstituerer den fælles situation, de objektive økonomiske og sociale forhold, som de har fælles, mens »für sich«-klassebegrebet refererer til en situation, hvor klassemedlemmerne er blevet sig denne situation bevidst, manifesterende sig i en bl.a. politisk kamp.

Det er min opfattelse, at man for at forstå »für sich«-problemet må have forstået »an sich«-forholdet. Dette sidste forhold hænger uløseligt sammen med hele Marx' analyse af det kapitalistiske samfund, hvorfor jeg har fundet det nødvendigt at gå nøje ind på Marx' senere, økonomiske værker, fortrinsvis »Das Kapital«, »Theorien über den Mehrwert« og »Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie«.

En analyse af »lønarbejdet« forudsætter klarhed over Marx' varebegreb og af hans værdibegreber.

1a. Marx: Filosofien Elände, Stockholm 1949, p. 186.

På hvilken måde distingverede Marx mellem forskellige former for arbejde, herunder specielt produktivt og uproduktivt arbejde? Hvilken betydning har begreberne produktionssfære og cirkulationssfære?

Det er endelig af afgørende betydning at undersøge, hvad der karakteriserer den specielle vare, arbejdskraft, hvilket fører til en analyse af merværdiens og merarbejdets centrale betydning for »an sich«-klasseproblematikken.

Afhandlingen er først og fremmest en sociologisk-historisk studie. I de sidste afsnit vil jeg forsøge at se den »gamle middelklasse«, den »nye middelklasse« og manageren i lyset af det marxiske system, således som jeg har opfattet det.

Det må understreges, at Marx' begrebsystem er ret teoretisk og abstrakt. En anvendelse af det på moderne forhold vil formentlig føre til betydelige modifikationer. Men det burde være uden for diskussion, at det er nødvendigt at *forstå* Marx' system før man anvender det eller eventuelt forkaster det.

I. Varebegrebet

Marx' indledningsord i Kapitalens I. bindes I. kapitel lyder således:

»I de samfund hvor den kapitalistiske produktionsmåde hersker, viser rigdommen sig som en «uhyre vareophobning», og den enkelte vare som dens elementarform. Vor undersøgelse begynder derfor med en analyse af varen«²

Den mere detaljerede analyse af varebegrebet har blandt andre vigtige formål dette: at nå frem til en forståelse af *arbejdskraftens* natur. Arbejdskraften er selv en vare, men ikke nogen almindelig vare, og det er ikke muligt at begribe, hvad der er karakteristisk for varen arbejdskraft, før man har forstået indholdet af Marx' analyse af det almindelige varebegreb.

Marx skelner mellem *kvalitet* og *kvantitet*. Alle genstande har disse to aspekter indeholdt i sig.

Det kvalitative aspekt viser sig i tingenes umiddelbare nytte, i tingene som *brugsværdier*. Set under denne synsvinkel er genstanden *et produkt* – og endnu ikke en vare. Den anskues kvalitativt, idet den kan iagttages rent stofligt, og det er det, der er det afgørende for forbrugeren, d.v.s., hvor meget er der af tingen, hvordan ser den ud, hvad vejer den, etc.

»Som brugsværdier er varerne først og fremmest af forskellig kvalitet, som bytteværdier kan de kun være af forskellig kvantitet og indeholder altså ikke et atom brugsværdi.«³

Med produktets overgang til vare forlader vi altså det kvalitative for at gå over i det kvantitative aspekt. Vi forlader det område, hvor produkterne virkeliggør sig som brugsværdier, som umiddelbart tilfredsstillende de menneskelige behov. Disse egenskaber udtrykker bytteværdierne på ingen måde.

Hvori består så det kvantitative aspekt? Det når vi frem til ved først at abstrahere fra de enkelte varer, ved at finde en fællesnævner for dem. Fællesnævneren er aktiviteten, arbejdet – eller præcisere udtrykt: abstrakt menneskeligt arbejde, som adskilt fra konkret nyttigt arbejde; dette almene samfundsmæssige arbejde fremstiller sig så som et bestemt kvantum værdi, som bytteværdi. Hvor brugsværdierne fordrer konkret arbejde (snedkerarbejde, malerarbejde etc., altså arbejde, som kan beskrives i stoflige og rumlige termer), så er det kendetegnende, at i bytteværdierne lader de forskellige arbejdsarter

»sig ikke længere (adskille) fra hverandre, men er alle til hobe reduceret til samme menneskelige arbejde, til abstrakt menneskeligt arbejde.«⁴

For at nå frem til en forståelse af varebegrebet kommer Marx ind på forskellige begreber til beskrivelse af arbejde: privatarbejde/samfundsmæssigt arbejde, konkret-nyttigt/abstrakt menneskeligt arbejde, lige arbejde, enkelt/kompliceret arbejde. (Senere taler han også om produktivt/uproduktivt arbejde og om betalt/ubetalt arbejde, men det hører ikke hjemme her).

Den dialektiske karakter kommer bl.a. frem i beskrivelsen af varens ækvivalentform (d.v.s. den form, hvori en vare umiddelbart lader sig bytte med en anden vare). Marx nævner tre ejendommeligheder ved ækvivalentformen,

- 1) privat arbejde bliver til sin modsætning, samfundsmæssigt arbejde,
- 2) konkret arbejde bliver til sin modsætning, abstrakt arbejde,
- 3) brugsværdi bliver til sin modsætning, værdi.

Det bør også her understreges, at disse ting finder sted i den kapitalistiske produktionsmåde og kun i den. Dette synes det måske overflødigt at bemærke, eftersom det kapitalistiske samfund

2. Marx: Kapitalen, I. bog I, Kbh. 1970, p. 128.

3. ibid p. 131.

4. ibid p. 131.

jo var genstand for hele Marx' opmærksomhed. Men det får i al fald betydning for fortolkningen nedenfor (af f.eks. »lige arbejde«).

Det private, uafhængige arbejde er paradoksalt nok karakteristisk for det komplicerede afhængighedsskabende samfund,

»... den epoke der skaber dette den partikulariserede enkeltes standpunkt, er netop de hidtil mest udviklede samfundsmæssige forholds epoke.«⁵

Marx gør dette standpunkt helt explicit i forbindelse med beskrivelsen af forholdet mellem arbejder og kapitalist, som møder hinanden på markedet som frie, af hinanden uafhængige kontrahenter. Forholdet er mindre klart på det område, vi her diskuterer, men Kapitalens I. bind og specielt kapitlet om varens fetisch-karakter bringer os dog på vej. Her tales om

»... privatarbejder, der som spontant udviklede led i den sociale arbejdsdeling alsidigt er afhængige af hinanden og dog udføres uafhængigt af hinanden...«⁶

og

»Totaliteten af disse privatarbejder danner den samlede sociale arbejdsmængde. Da producenterne først træder i social kontakt med hinanden gennem udvekslingen af deres arbejdsprodukter, kommer de *specifikt sociale træk* ved deres privatarbejder også først frem indenfor rammerne af denne produktudveksling.«⁷

Brugsværdier, produkter skabes ved privat arbejde, ved konkret-nyttigt arbejde. Som sådanne kan de umiddelbart tilfredsstille behov, men

»Det er først inden for rammerne af udvekslingen af arbejdsprodukter, at disse får en *ensartet social status som værdier*, som er synligt forskellige fra deres forskelligartede eksistensformer som nyttegenstande. Denne spaltning i en nyttig ting og en værditing kommer i praksis kun frem, når produktudvekslingen allerede har fået en sådan udbredelse og er blevet så vigtig, at nyttige ting produceres med henblik på udveksling, og når tingenes værdikarakter altså allerede kommer i betragtning på forhånd, under produktionen af dem.«⁸

Det private arbejde bliver således til samfundsmæssigt arbejde, fordi det skaber arbejdsprodukter, som ganske vist har den egenskab umiddelbart at kunne forbruges, men som netop i samfundsmæssig sammenhæng bliver *værdi*; de produceres ikke med producenterens personlige konsumtion for øje.

Som allerede nævnt fordrer dette, at varerne har værdi, at de mest forskelligartede arbejdsformer lader sig føre tilbage til en fællesnævner, at de konkrete arbejders mangfoldige fremtrædelsesformer kan oversættes til et ensartet udtryk: *lige arbejde* (gleiche Arbeit).

Hvad forstår man ved lige arbejde? Herved forstår man varernes »ensartede sociale status som værdier«, d.v.s., det er menneskets virksomhed i samfundsmæssig sammenhæng, der er afgørende – ikke f.eks. dets virksomheds fysiologiske ensartethed som

»forbrug af menneskelig hjerne, menneskelige nerver, muskler, sansorganer o.s.v.«⁹

som citatet her kunne give anledning til at tro; en sådan fortolkning ville imidlertid være ganske i strid med Marx' intentioner. Hans understregning af – som ovenfor anført – at der er tale om et vareproducerende samfund – gør det også klart, at den fysiologiske forklaring er uanvendelig, idet en sådan lige så vel kan finde anvendelse ved et hvilket som helst andet samfund.

»Det som gælder for denne særlige produktionsform, vareproduktionen, nemlig, at den specifikt sociale karakter af de hinanden uafhængige privatarbejder består i, at de som menneskeligt arbejde er ens og antager form af arbejdsprodukternes værdikarakter.«¹⁰

Det enkelte stykke nyttige, konkrete privatarbejde *gælder altså lige så meget som et andet* stykke nyttigt, konkret privatarbejde *i samfundsmæssig sammenhæng*. Dette er det i *kvalitativt*¹¹ forstand ensartede, som gør, at Marx kan tale om lige arbejde.^{12 13}

9. ibid p. 196.

10. ibid p. 199–200.

11. Om det kvantitative og det kvalitative problem i den forbindelse, se Franz Petry, Jena 1916.

12. Petry har (op.cit.s. 24–25) peget på Marx' henvisning til Aristoteles som en understregning af samme forhold. Marx gør her opmærksom på, at når Aristoteles ikke kunne gøre forskellige ting kommensurable, d.v.s. kvalitativt lige, så skyldtes det, at han manglede værdibegrebet og det forhindrede den »historiske begrænsning der betingede det samfund, han levede i« (Kapitalen, I. bog I p. 158), nemlig det græske slavesamfund, ham i at have. Slavesamfundets basis var menneskenes og deres arbejdskrafters ulighed«... »Værdiudtrykkets hemmelighed, at alle slags arbejde er ens og ækvivalente, fordi og for så vidt de er menneskeligt arbejde slet og ret, kan kun dechifrerer, når begrebet menneskelig lighed har fået samme fasthed som en folkefordom. Det er imidlertid først muligt i et samfund, hvor vareformen er arbejdsproduktets almindelige form, og hvor det altså socialt er regelen, at *menneskene holder sig til hinanden som varebesiddere*.« (ibid p. 158, min udh.), – altså deres lighed som retssubjekter.

13. Lukács taler om varernes formelle lighed. »Princippet for deres formelle lighed kan... endst grundas på deres væsen som produkter av det abstrakta (och alltså *formelt* likartade) mänskliga arbetet.« (G. Lukács, Historia och Klassmetvetande, 1968, p. 144).

5. Marx: Kritik af den politiske økonomi, Kbh. 1970, p. 22.

6. Marx: Karl Marx, udvalgt v. Witt-Hansen, Kbh. 1970, p. 200.

7. ibid p. 198. Min udhævning.

8. ibid p. 198. Min udh.

Hvorledes den *kvantitative* bestemmelse foretages er et andet spørgsmål, som jeg vender tilbage til, men blot her skal antyde med et citat fra samme tekst (s. 200),

»I virkeligheden fikserer arbejdsproduktens værdi karakter sig først ved, at de opfører sig som værdistørrelser,«

og disse værdistørrelses fastsættelse står uden for den enkelte producents kontrol.

Enkelt og kompliceret arbejde. Marx overså naturligvis ikke, at visse arbejder var mere krævende end andre, men det skulle principielt ikke volde vanskeligheder, thi

»Varens værdi repræsenterer imidlertid menneskeligt arbejde slet og ret, forbrug af menneskeligt arbejde i almindelighed« . . . »Kompliceret arbejde gælder kun som *potenseret* eller snarere *multipliseret* simpelt arbejde, således at et mindre kvantum kompliceret arbejde er lig med et større kvantum simpelt arbejde.«¹⁴

Af dette citat fremgår det, at grundenheden er det enkle arbejde, forstået på den måde, at det enkelte gennemsnitsmenneske på en given tid og et givet sted vil kunne udføre det.¹⁵ Det komplicerede arbejde, som er at betragte som multipliseret enkelt arbejde, må altså altid kunne reduceres til enkelt arbejde. Der består ikke nogen modsætning mellem enkelt og kompliceret arbejde. Når Marx ikke gik særlig stærkt ind på dette problem, hænger det måske sammen med, at det meste arbejde på den tid formentlig var at betragte som »enkelt gennemsnitsarbejde«. Med kendskab til arbejdsdelingens udvikling ville Marx næppe være gået så let hen over problemet.¹⁶ I princippet er problemet imidlertid løst: en vare har lige så vel værdi om den er fremstillet ved enkelt eller ved kompliceret arbejde, den adskiller sig kun kvantitativt fra andre varer ved den relative mængde samfundsnødvendige arbejdstid, der er medgået til dens produktion.

14. Kapitalen, 1. bog 1, op. cit. p. 139.

15. Der er altså ikke tale om en »naturgiven« menneskelig kunnen. »Dette eksempel med arbejdet viser slående, hvorledes selv de mest abstrakte kategorier trods deres gyldighed for alle epoker (netop på grund af deres abstraktion) alligevel er produktet af historiske forhold og kun besidder fuld gyldighed for og inden for disse forhold i bestemtheden ved selve denne abstraktion.« (Marx, Kritik af den politiske økonomi, p. 46).

16. Marx siger herom: »De forskellige proportioner i hvilke forskellige slags arbejder reduceres til simpelt arbejde som måleenhed for den fastsættes gennem en samfundsmæssig proces bag ryggen af producenterne og forekommer derfor at være givne ved

Samfundsmæssigt nødvendigt arbejde – den kvantitative bestemmelse af varen.

En vares værdistørrelse bestemmes ved den

». . . *arbejds*mængde, som er nedlagt i den eller krystalliseret i den,« d.v.s. »den *arbejds*mængde, som kræves i en given samfundstilstand under bestemte samfundsmæssige gennemsnitlige produktionsbetingelser med en given samfundsmæssig gennemsnitssintensitet og gennemsnitsdygtighed i det anvendte arbejde.«¹⁷

En vares værdistørrelse er altså ikke nogen konstant størrelse, men svinger i overensstemmelse med *den anvendte tid*, som igen er afhængig af givne produktionsforhold. Industrialisering og produktivitetforøgelse indvirker derfor ikke på analysen. Værdistørrelsen svinger simpelthen omvendt med produktiviteten.

Arbejdsproduktens værdikarakter har nu manifesteret sig gennem deres opførelse som *værdistørrelser*, og disse størrelser er altså den samfundsmæssigt nødvendige arbejdstid.

Men værdi er ikke – som vi også allerede har set – en tilstrækkelig, omend nødvendig, betingelse for at man kan tale om *vare*. Varen må også have brugsværdi. Kun for så vidt som varerne antager denne dobbelte form, værdiform og naturalform, antager den *varens form*. (Brugsværdi bliver udtryk for sin modsætning, værdi: ækvivalentformens første ejendommelighed, se tidl.).

Hvad er endelig værdierne fremtrædelsesform? De fremtræder som *bytteværdier*, som »samfundsmæssige forhold mellem vare og vare«. Dette er, siger Marx, en følge af, at varerne kun har værdi for så vidt som de er udtryk for den samme samfundsmæssige enhed, menneskeligt arbejde, og at deres værdi derfor også er noget rent samfundsmæssigt. Den »samfundsmæssige sammenhæng er udtrykt i bytteværdien.«¹⁸

sædvane. For simpelhedens skyld vil vi i det følgende lade enhver slags arbejdskraft gælde for simpel arbejdskraft, således at uligheden med reduktionen spares.« (Marx, Kapitalen, 1. bog 1, p. 139–40). Mig bekendt vender Marx ikke noget steds tilbage til, hvordan reduktionen foretages. Det er afgjort en svaghed – ikke mindst i betragtning af den mangfoldighed af arbejdsarter, der findes i dag. Hovedvanskeligheden ved måling af en vares værdi ligger nemlig nok her, snarere end ved bestemmelsen af samfundsmæssig nødvendig arbejdstid. Problemet er i al fald i praksis uløst.

17. Marx: Løn, pris og profit i: Udvalgte Skrifter, bd. 1, Kbh. 1952, p. 414–15.

18. Kritik af den politiske økonomi, op. cit. p. 57.

II. Forsøg på præcisering af distinktionen mellem »værdi« og »bytteværdi«

Forholdet mellem begrebet værdi og begrebet bytteværdi er imidlertid ganske vanskeligt at trænge igennem, da de to begreber ofte forekommer identiske og desværre heller ikke anvendes helt entydigt af Marx. At der skulle være identitet mellem dem er den antagelse, som f.eks. den belgiske økonom Ernest Mandel går ud fra. I sin lille bog »Inledning till marxismens ekonomiska teori« undlader han helt enkelt at komme ind på problemet, men provokeret af Jan Otto Andersson svarer han: »Marx gör ingen skillnad mellan »bytesvärde« og »värde«. Dessa två beteckningar är omöjliga att skilja åt hos honom«. (Mandel, 1968, s. 58).

Dette er forkert.

Værdibegrebet er hos Marx et *aksiomatisk* begreb.

»Al den snak om, at det er nødvendigt at bevise værdibegrebet, hviler kun på en kompakt uvidenhed, såvel med hensyn til den sag det drejer sig om, som med hensyn til videnskabens metode.«¹⁹

Det drejer sig om at finde en kommensurabilitet, en fælles substans, som kan ligge til grund for senere målinger. Man må derfor skelne mellem begreberne *identitet* og *ækvivalens*. Det er altså ikke det samme at sige, at to varer er identiske og at de er ækvivalente. Det første begreb omhandler noget kvalitativt, det andet noget kvantitativt.

Her er et af punkterne, hvor Marx adskiller sig fra Ricardo. Marx bebrejdede denne, at

»han udelukkende koncentrerer sig om den *kvantitative bestemmelse* af bytteværdien, nemlig at den er lig en bestemt mængde arbejdstid, hvorved han på den anden side glemmer den *kvalitative* karakteristik at det individuelle arbejde kun kan fremstille sig som *abstrakt, alment samfundsmæssigt* arbejde gennem dets alienation.«²⁰

Værdistørrelsen (Wertgrösse) er det afgørende for Ricardo og bestemmelsen af denne var den opgave, der optog ham, og han nåede aldrig til en dybere indsigt i varens natur, fordi han standsede her. Han fattede derfor ikke den specifikke form, som *arbejdet*, det abstrakt almene, det »gleiche

einfache« arbejde, måtte fremstille sig i som samfundsmæssigt arbejde.

En forudsætning for udveksling af *ækvivalenter* – d.v.s. af lige store værdistørrelser, af lige megen arbejdstid – var en påstand om *identitet* mellem de arbejder, som repræsenteredes af bytteværdien.

Den grundlæggende påstand, aksiomet, som Marx tager udgangspunkt i – og som ikke kræver noget bevis – er følgende: *Varer er værdier, idet de har en fælles substans, abstrakt alment arbejde; herved er de identiske.*²¹ Dette er deres fælles enhed, deres identiske element.

»Som sådanne (i.e. værdier) er de *kvalitativt* det samme og adskiller sig kun *kvantitativt* alt eftersom de indeholder mere eller mindre af *det samme*, arbejdstid.«²²

På den anden side er bytteværdien et *nødvendigt* udtryk for værdien. Bytteværdien er værdiens fremtrædelsesform, den er noget tilfældigt, noget relativt, men at sige at bytteværdien er en »valeur intrinseque« er en *contradictio in adjecto*. Man kan derfor kun tale om værdi i forbindelse med den kapitalistiske samfundsbildning. Vi har tidligere set, at det er noget karakteristisk for kapitalismen, at varerne ikke produceres med umiddelbar konsumtion for øje, at man ikke producerer varer for brugsværdiens skyld (skønt enhver vare naturligvis må have brugsværdi). I tidligere produktionsmåder havde man derfor ikke behov for et værdibegreb.

»Hvis 'objektet' blev konsumeret af sin producent som brugsværdi, hvis det ikke bare var et middel til at tilegne sig andre objekter, ikke 'vare', så ville der naturligvis ikke være tale om værdi.«²³

(Heri ligger også forklaringen på, hvorfor der i et kommunistisk samfund i marxsk forstand ikke kan være tale om et værdibegreb – der finder principielt ingen udbytning sted, ingen mer-værditilegnelse sted. Et andet spørgsmål er så, hvorvidt de i dag eksisterende kommunistiske

21. Marx analogiserer til andre videnskaber. Det er nødvendigt, hvis man vil måle afstanden mellem to legemer at have en fælles substans. Det er f.eks. meningsløst at spørge 'Hvilken afstand er der mellem stavelsen A og et bord?' Ved afstandsmåling må det *fælles* være tilhørsforholdet til *rummet*. – På samme måde hvis man skal måle geometriske figurers fladeindhold. Kun hvis man ved, at halvdelen af højden gange grundlinjen er målestok for en trekant kan man sammenligne trekanten og parallelogrammet m.h.t. deres fladeindhold.

22. MEW 26.3, p. 125.

23. *ibid* p. 137.

19. Udvalgte Skrifter, Bd. 2, op. cit. p. 462.

20. Marx-Engels-Werke (MEW), Bd. 26.2, Berlin 1967, p. 504-5.

samfund fortjener dette navn, således som Marx tænkte sig det.²⁴⁾

Jeg har tidligere nævnt, at værdistørrelsen svingede omvendt med produktiviteten. Det må præciseres, at det er *værdistørrelsen*, og altså ikke *værdien* som sådan, der svinger. Det i varen nedlagte kvantum arbejdstid bliver større eller mindre jo mindre eller større produktiviteten er.

»Derimod rammer en ændring af produktiviteten i og for sig slet ikke det arbejde, der er repræsenteret i værdien.«²⁵

d.v.s. arbejdets identitet, som abstrakt alment arbejde, berøres ikke.

En vares bytteværdi formindskes, hvis alle andre varer end denne forøger deres værdi – målt i arbejdstid – og omvendt, men den byttes alligevel hver gang mod en ækvivalent. Den realiserer hver gang sin værdi i det kvantum brugsværdier, som den byttes med. Det følger heraf, at det kvantitative forhold, hvori varer udveksles med hinanden som brugsværdier, ganske vist er udtryk for deres værdier, deres realiserede værdier, men ikke selve deres værdier. Her drejer det sig imidlertid om det, Marx kaldte »simpel værdiform«. I Kapitalens 1. kapitel påtager Marx sig den opgave at vise udviklingen fra denne simple form til pengeformen. Varen penge har så at sige fået monopol på at spille rollen som almen ækvivalent indenfor vareverdenen. Penge har fået en social funktion, de er på en gang forudsætning for og resultat af værdiernes udvikling.

»Kapitalens udvikling . . . forudsætter allerede den fulde udvikling af varens bytteværdi og dermed dens selvstændiggørelse i penge.«²⁶

I den simple værdiform udtrykker bytteværdien sig i andre varens brugsværdi. I den fuldt udviklede værdiform, hvor bytteværdien optræder i form af penge får den altså »en selvstændig, fra dens (i.e. varens) brugsværdi adskilt væren«. ²⁷ Vi ser altså, at bytteværdien kan antage mange forskellige former – *værdiformer*.²⁸ Og det

24. »I det socialistiske samfund kan produktionsmidlerne somme tider være en vare og somme tider ikke, alt efter omstændighederne. Så loven om værdidannelse træder i kraft, når de kan opfattes som en vare, ellers ikke. Loven om værdidannelse er nemlig en lov om vareproduktion.« (Kim il Sung (Nordkoreas ministerpræsident) i: »Information« 28.–29. nov. 1970).

25. Kapitalen, 1. bog 1, op. cit. p. 141.

26. MEW 26,3, p. 128.

27. *ibid.* p. 134.

28. ». . . bytteværdien overhovedet kan kun være udtryksmåden, »fremtrædelsesformen« for et indhold, som er forskelligt derfra.« Kapitalen, 1. bog 1, p. 130.

er særdeles vigtigt at forstå, at *penge* kommer til at optræde som et udtryk for samfundsmæssigt arbejde.²⁹ Den samfundsmæssige sammenhæng, som i virkeligheden således er udtrykt i penge, er her helt skjult.

Jeg kan være enig med Wolfgang Müller, når denne siger,

»Udtrykket 'at sætte arbejdstid som eneste mål for og kilde til rigdom' er en omskrivning for den særlige samfundsmæssige produktionsform, hvori den virkelige rigdom kun fremtræder i værdistørrelsens maske, hvori det konkrete arbejde er underlagt abstraktionen: kvalitativt identisk, almen menneskeligt arbejde.«³⁰

Abstrakt alment arbejde indebærer en ligegyldighed overfor det individuelle arbejde, som nu må betegnes som »entäusserte«. Når penge er almen værdiform, eksisterer arbejdet ikke længere som privatarbejde, men som samfundsmæssigt arbejde, følgelig må værdierne fremstille sig i en form vidt forskellig fra brugsværdiformen.

». . . det er denne udvikling af det i varerne indeholdte arbejde som samfundsmæssigt, der er udviklingen af deres værdi, der betinger pengedannelsen nødvendigheden af at varerne fremstiller sig som *penge* for hinanden – hvilket blot vil sige: bytteværdiens selvstændige eksistensform – og det kan de kun ved at udskille een vare fra totaliteten og ved alle at udtrykke deres værdi i denne udskilte vares brugsværdi, og dermed umiddelbart forvandle det arbejde, den indeholder, i *alment, samfundsmæssigt* arbejde.«³¹

Arbejdet bliver først samfundsmæssigt arbejde gennem dets adskillelse (»Veräusserung«), og varerne først samfundsmæssige som værdier. Menneskenes forhold til hverandre er et forhold, der udspringer af deres produktive aktivitet. Der er nødvendig korrespondance mellem på den ene side fremstillingen af individuelt arbejde som alment og på den anden side fremstillingen af varen som penge.

Ideelt angiver *prisen* vareværdiens pengeudtryk, men det er først gennem salget, varen opnår sit mest adækvate udtryk – d.v.s., når den virkelig har forvandlet sig til penge – vareverdenens almene ækvivalent. Bytteværdien har i denne udviklede form selvstændiggjort sig ved siden af de talløse brugsværdiformer.

29. »De hårde penge lurer i værdiens ugennemsigtige masse.« MEW 13, p.

30. W. Müller: Habermas und die Anwendbarkeit der Arbeitstheorie, i: Sozialistische Politik 1: 1969, p. 47.

31. MEW 26,3, p. 142–3.

Ricardo kunne ikke nå frem til en forståelse af penge som almen ækvivalent, fordi det ikke lykkedes ham at foretage en komplet adskillelse mellem arbejdet og den vare, det krystalliserede sig i.

Denne komplette adskillelse medfører også, at man bedre kan forstå den samfundsmæssige sammenhæng, idet der bag det fetischistiske skin af relationer mellem ting, åbenbarer sig relationer mellem mennesker.³²

»De værdiforhold, der fremtræder ved arbejdsprodukternes bytte som vare, udtrykker overhovedet ingen egenskaber eller relationer mellem ting, men de samfundsmæssige forhold mellem de mennesker, der har samarbejdet ved deres produktion.«³³

Og endelig: i endnu mere tilsøret form optræder værdien, det abstrakt almene arbejde, som »prozessierende Wert«, d.v.s. som *kapital*.

»Forholdet mellem den i produktionen indgåede og den af produktionen resulterende værdi . . . udgør det grundlæggende ('übergreifende') og bestemmende i den kapitalistiske produktionsproces i sin helhed . . . I kapitalen optræder værdiernes selvstændiggørelse altså i en langt højere potens end i penge.«³⁴

Kapital og penge er altså de tilsørende former, hvorunder den samfundsmæssige sammenhæng skjuler sig.

Dette fører videre til merværdidannelsen, kapitalismens *differentia specifica*. Udvekslingen af levende mod materialiseret arbejde peger netop mod det forhold, at det afgørende for kapitalen er – ikke de i varerne indeholdte arbejdskvanta – men hvor meget levende arbejde, den kan »kommandere over«.

»Så snart kapitalen og dermed lønarbejdet interverner, reguleres produktets værdi ikke af den mængde arbejde, det indeholder, men af den mængde arbejde, kapitalen kommanderer over.«³⁵

III. Arbejdsværditeori og pristeori.

En digression

Et af de problemer i Marx' begrebsverden, som er blevet diskuteret med størst lidenskab blandt økonomer, er hans arbejdsværditeori

32. »I princip finns det intet utbytte av produkter utan et utbytte av arbeten, som samverkar till produktionen.« Marx: *Filosofien* Elände, op. cit. p. 79.

33. Karl Korsch: Karl Marx, Frankfurt 1969, p. 97.

34. MEW 26.2, p. 129.

35. MEW 26.2, p. 404.

som pristeori. Det har bl.a. været hævdet (især af Böhm-Bawerk) at der skulle være »a great contradiction« mellem hans behandling af problemet i I. bind og i III. bind af Kapitalen. En stillingtagen til dette spørgsmål kræver en ganske omfattende økonomisk viden, som jeg ikke er i besiddelse af, og jeg skal derfor nøjes med kort at referere problemstillingen. Afgørende for mig er det imidlertid, at denne diskussion ikke synes at have indflydelse på det, jeg senere skal komme ind på, nemlig arbejdsværditeoriens sociologiske betydning.^{35a}

I. binds værdilære går ud fra, at varerne stort set ombyttes til deres værdistørrelse, hvor denne altså bestemmes af den mængde samfundsmæssigt nødvendigt arbejde, der er indeholdt i den. Dette var en situation der passede fint til den simple vareproduktions samfund. Umiddelbart vil man måske tro, at der således ikke er nogen forskel på Marx' I. binds værdilære og de klassiske økonomers, her specielt Ricardos. Men her er det nødvendigt at pege på Marx' distinktion mellem arbejde og arbejdskraft, idet arbejdskraften frembringer mere arbejde, end der går til dens egen reproduktion. Ricardos fejl var bl.a., at han gik ud fra, at også arbejdskraften ombyttedes til dens værdi, og som følge heraf kunne der i hans system ikke skabes nogen merværdi.

Der hvor vanskelighederne opstår, er når det viser sig, at varernes bytning ikke stemmer overens med deres værdistørrelser, således som situationen var – og er – i det kapitalistiske samfund. Det viser sig nemlig, at profitraten varierer indenfor forskellige sektorer af samfundet, således at man ikke kan benytte formlen

$$c + v + m = \text{værdi},$$

men i stedet (helt i overensstemmelse med Marx)

$$c + v + \bar{p} = \text{produktionspris}$$

(hvor

c = konstant kapital

v = variabel kapital

m = merværdi

\bar{p} = gennemsnitsprofit).

At det forholder sig sådan, skyldes kapitalens forskellige organiske sammensætning i de forskellige produktionsgrene, det vil i moderne sprogbrug sige deres varierende kapital- og ar-

35a. (En god og klar fremstilling af spørgsmålet findes i Knud Erik Svendsens artikler i tidsskriftet »Tiden«, 15. årg. 1954, s. 236–249 og s. 318–338).

bedsjintensitet. Ifølge almindeligt anerkendte økonomiske lovmæssigheder vil kapitalen søge hen, hvor profitten er højst, hvorfor en udligning til sidst vil komme i stand.

Forskellen mellem værdi og produktionspris ligger altså i forskellen mellem merværdi og gennemsnitsprofit; ombytningsforholdet under kapitalismen lader sig altså ikke bestemme alene ved hjælp af begrebet samfundsmæssigt nødvendigt arbejde, men tillige ved kapitalens organiske sammensætning.

Det er vigtigt at få med, at summen af produktionspriserne bliver lig summen af værdierne, hvorfor også de samlede afvigelser i de forskellige sektorer mellem produktionspris og værdi bliver 0:

$$\xi(c + v + m) = \xi(c + v + \bar{p})$$

og

$$\xi(c \div \bar{p}) = 0.$$

Gennemsnitsprofiten bliver altså det begreb, som *markedsprisen* kommer til at svinge omkring, og svingningerne kommer igang p.g.a. først og fremmest *konkurrencen*.

Der rettes hos Franz Petry (Jena, 1961) en ganske subtil kritik mod Marx vedrørende konkurrencens betydning. Petry mener, at Marx' generalisering af værdi til produktionspris beror på en forveksling af forudsætning og resultat.

Forudsætningen er en fast »totalværdi«, hvis fordeling skulle forklares gennem produktionspriserne. Men at sige, at produktionspriserne sum er lig værdierne sum er blot en gentagelse af forudsætningen. Problemet ligger, siger Petry, i de uendeligt mange kombinationsmuligheder for fordeling af totalværdien, som hos Marx ikke er afledt af værdiloven, men af bestemte konkurrenforhold.

Vanskeligheden opstår, fordi det er en nødvendig betingelse for varebyttet til produktionspriser, at udbud og efterspørgsel »ophæver hinanden«, som Petry citerer Marx, eller at udbud og efterspørgsel »stemmer overens« (K.E. Svendsen). Der er tilsyneladende en nuanceforskel mellem de to formuleringer, idet værdien bliver en slags »automatisk subjekt«, der regulerer (hos Petry), mens K.E. Svendsens formulering ikke indebærer, at værdien indtræder i en kausalrække.

Nu mener Petry, at Marx' formuleringer: »ophæver hinanden« og »automatisk subjekt« i virkeligheden blot var sat på spidsen for at understrege værdibetragtningen overfor den fetichistiske op-

fattelse, og at Marx når det kommer til stykket – tværtimod at udelukke konkurrencen – kalder den til hjælp til forklaring af totalværdiens fordelingsforhold.

Petry skelner imidlertid ikke klart mellem bytning og fordeling (distribution).

Hvad angår Marx' pristeoretiske overvejelser, er det forhastet at afvise disse på Petrys måde. Der er ikke – som Petry siger – tale om, at værditeorien gives et metafysisk indhold. Det der er afgørende for Marx i denne forbindelse er produktivitetens indflydelse.

»Varens værdi kommer direkte kun til udtryk i den indflydelse, som arbejdets fluktuerende produktivitet øver på produktionspriserne falden og stigen, på deres bevægelse, og ikke på deres egentlige grænser.«³⁶

Fjerner vi derfor denne – som det forekommer – misforståelse hos Petry, kan vi konkludere, at konkurrencens betydning ligger i, som også Petry siger, dens evne til at forklare fordelingsforholdet.

Men man må mærke sig, at konkurrencen blot står i et udvendigt forhold til de samfundsmæssige produktionsforhold,

»... den virkelige kompetitive bevægelse ligger uden for vor plan, ... vi (skal kun) give en fremstilling af den kapitalistiske produktionsmådes indre organisation så at sige i dens gennemsnit.«³⁷

I denne den kapitalistiske produktionsmådes indre organisation er det, vi skal søge materialet til den sociologiske interpretation af arbejdsværdilæren og dermed grundlaget for Marx' klasse-teori.

Man kan spørge, hvorfor det var nødvendigt for Marx så indgående at beskæftige sig med økonomiske begreber, hvis det centrale for den kapitalistiske samfundsformations omvæltning lå i sociologiske forhold. Svaret på dette spørgsmål er, at medmindre man teoretisk er i stand til at overskride den klassiske politiske økonomis kategorier, kan man ikke nå til en erkendelse af de virkelige 'herre-knægtforhold'. Den klassiske politiske økonomi »begrænsning« skyldtes – som jeg allerede har været inde på – en manglende evne til at foretage en adskillelse mellem brugsværdi og bytteværdi, hvorfor man helt mekanisk applicerede »værdiloven« på markedet.³⁸

36. Marx: Karl Marx, op. cit. p. 241.

37. ibid p. 243.

38. At det ikke kun er den klassiske økonomi, der begår denne fejltagelse, men også mange socialister, ses bl.a. af Oskar Lange: *On the Economic Theory of Socialism*, Minnesota 1938, hvor han – idet han i realiteten følger Pareto og Walras – søger, v.h.j.a. et sindrigt system at få priserne til at »passe« med værdierne.

Man må derfor give Karl Korsch ret, når han lader Marx rette følgende råb til

»de 'rene historikere', 'rene sociologer', 'rene volds-teoretikere', o.s.v. der ignorerer økonomien: *I kan ikke ophæve økonomien (praktisk) uden at virkeliggøre den (teoretisk).*«³⁹

IV. Samfundsmæssige produktionsforhold

Det mest fundamentale forhold mellem mennesker i den vareproducerende periode af historien er deres indbyrdes forhold som vareproducenter, et forhold som består gennem hele denne periode, kun forholdets *form* ændrede sig, som samfundet skred frem. På hvilken måde kan, imidlertid, form og indhold i begrebet samfundsmæssige produktionsforhold bestemmes?

Forholdet har for det første et retligt indhold, som i formel forstand kommer til udtryk ved, at de samfundsmæssige produktionsforhold er forhold mellem frie, sig målsættende individer. Det der ud fra en overfladisk betragtning manifesterer sig er et retsforhold, ikke et virkeligt afhængighedsforhold. I realiteten er dette retsforhold dog blot en form, thi

»hele processens natur tilsløres fuldkomment ved, at der foreligger en kontrakt.«⁴⁰

Det borgerlige samfund bygger på to grundlæggende retsprincipper: den private ejendomsret og den personlige frihed; men det var – i juridisk sprogbud – en »negativ ret«, en abstraktion, som ikke på nogen måde hindrede udviklingen af en »positiv ret«, tværtimod: netop dette negative retsinstitut gav mulighed for at undslippe det med henvisning til privat ejendomsret og personlig frihed.⁴¹

For det andet: den faktiske, positive ret, der opstod indenfor rammerne af den negative ret, er i virkeligheden det Marx forstod ved samfundsmæssige produktionsforhold. Retsforhold i disse deres faktiskitet – som produktionsforhold betragtet – må adskilles fra retsforhold i abstrakt, negativ forstand.

»Retsforhold og samfundsmæssige produktionsforhold adskilles derfor i det borgerlige frikonkurrence-samfund; de omhandler det samme samfundsmæssige fænomen under forskellige synsvinkler; førstnævnte opfatter det som anvendelsestilfælde for abstrakte normer, og sidstnævnte som konkret retsrelation, som et bestemt, af privatinteressernes spil fastlagt socialt forhold.«⁴²

Petrys opfattelse stemmer her ganske overens med Marx', når denne siger, at kontrakten tilslører processens natur.⁴³

Det er under disse samfundsmæssige produktionsforhold man må søge det kapitalistiske samfunds bevægelseslove, altså

»i dets basis og ikke på dets basis, bag det slør af økonomisk harmoni, som analysen udelukkende af byterelationer på et frit marked synes at vise. Sat overfor lighed i rettigheder vises nu ulighed i økonomisk status og sat overfor en kontraktmæssig frihed vises økonomisk afhængighed og tvang.«⁴⁴

V. Merarbejdet

Vi har allerede været inde på, hvordan Marx, for at give arbejdsværdilæren en adækvat form i det kapitalistiske samfund, måtte generalisere den simple vareproduktions værdilov, hvor en vares værdi var bestemt ved den mængde sam-

42. Petry, op. cit. p. 13.

43. Se ligeledes i Marx' karakteristiske ironiske polemik: »Omsættningens eller vareudvekslingens sfære, som danner rammen om køb og salg af arbejdskraft, er faktisk et sandt paradys for de medfødte menneskerettigheder. Her hersker der intet andet end frihed, lighed, ejendom og Bentham. Frihed! For køberen og sælgeren af en vare, f.eks. af arbejdskraft, handler udelukkende efter deres frie vilje. De slutter kontrakt som frie, retligt jævnbyrdige personer. Kontrakten er det slutresultat, hvori deres vilje giver sig et fælles retligt udtryk. Lighed! For de står kun overfor hinanden som varebesiddere og udveksler ækvivalent for ækvivalent. Ejendom! for hver af dem disponerer kun over sit eget, Bentham! For hver af dem har kun sit eget bedste for øje. Den eneste magt, der bringer dem sammen og stiller dem i forhold til hinanden, er deres egen nytte, deres særfordel, deres privatinteresser. Og netop fordi hver kun ser på sin egen fordel uden hensyn til den anden, realiserer alle, ifølge tingenes forudgivne harmoni eller under et al-fiffigt forsøgs auspici, kun deres gensidige fordel, fællesnyttens, fællesinteressen.

Når vi forlader denne sfære, den simple varecirkulation eller vareudveksling, hvorfra Frihandelsmand Vulgaris henter ansuelser, forestillinger og målestokke for sin bedømmelse af kapitalens og lønarbejdets samfund, så lægger vi mærke til, at vore optrædende personer allerede i nogen grad har ændret udseende. Pengebesidderen som vi lærte at kende, skrider foran som kapitalist, arbejdskraftbesidderen kommer efter ham som hans arbejder; den ene med et betydningsfuldt smil om munden, indstillet på forretning, den anden frygtsom og modstræbende, som en, der har båret sit eget skind til marked og nu ikke har andet i vente end at få det – garvet.« Kapitalen, I, bog 1, op. cit. p. 292–3.

44. Dobb: Classical Political Economy and Marx, i: Horowitz, Marx and Modern Economics, London 1968, p. 51.

39. Korsch, op. cit. p. 63.

40. Marx: Udov. Skr. I, op. cit. p. 424.

41. Se en interessant analyse hos C. B. Macpherson: Den mångtydige demokrati, Stockholm 1968, hvor der rettes en kritik mod den liberale demokrati-model, som sætter frihed højere end lighed, og følgelig fører denne frihed til ulighed.

fundsnodvendigt arbejde, der blev nedlagt i den, og bytningen fandt sted som en bytning mellem ækvivalenter, hvorfor der var tale om en sluttet proces. Den almindelige formel for denne proces er $(V - V)$, d.v.s. vare for vare, eller $(V - P - V)$. Den sidste formel forudsætter penge (P) som »almindelig ækvivalent«, d.v.s. at de giver udtryk for værdien af alle varer undtagen pengene selv.

Marx' problem blev nu, hvordan han skulle få værdiloven til at stemme også i den kapitalistiske produktion, og han var – som nævnt – nødt til at skelne mellem arbejde og arbejdskraft. Kapitalens almindelige formel er

$$P - V - P' = P - V - (P + \Delta P)$$

d.v.s. man køber ind med det formål at kunne sælge dyrere end man har købt, man køber ikke blot for at tilfredsstille individuelle behov.

»Som *brugsværdi* eksisterer arbejdet kun for kapitalen og er selve kapitalens brugsværdi, d.v.s. den formidlen-de aktivitet, hvorigennem kapitalen *værdiseres*.«⁴⁵

Den modsætning, der opstår, er, at der ikke alene er tale om udveksling af ækvivalenter, nemlig arbejdskraft for penge, men også om udveksling af ikke-ækvivalenter, nemlig den samme sum penge for arbejde. Forskellen mellem arbejde og arbejdskraft svarer til forskellen mellem levende arbejde og materialiseret arbejde.

Arbejdskraftens værdi er kun en del af den værdi, den skaber, den del nemlig, som arbejderren tager sig betalt for, som for arbejderens eksisterer som bytgeværdi,

»som han vil realisere, men som allerede er *bestemt* før denne bytteakt, er forudsat denne som betingelse, bestemt som enhver anden vares værdi ved efterspørgsel og udbud – eller i almindelighed, . . . – ved produktionsomkostningerne: det kvantum tingsliggjort arbejde, med hvilket arbejderens arbejdsevne er blevet produceret, og hvilket den derfor beholder som ækvivalent.«⁴⁶

Det er herefter klart, at arbejdskraftens værdi på inden måde er sat en gang for alle. Marx peger mange gange på, at den svinger med historiske, kulturelle og andre forhold, som er bestemmede for, hvad der på et givet tidspunkt og et givet sted må anses for at være nødvendig konsumtion. Nødvendigt til arbejdskraftens reproduktion er altså dækning af

- 1) naturlige behov
- 2) historiske og kulturelt-normativt bestemte behov.

Afgørende for Marx er i denne sammenhæng, at der er tale om gennemsnitsforbrug.

Det er endvidere nødvendigt – og må derfor indgå som et element i arbejdskraftens værdi – at sørge for den nuværende arbejdskrafts afløser: næste generation af arbejdere som bærere af arbejdskraft.

Endelig er udgifter til uddannelse af arbejdskraft uomgængelige, eftersom alt arbejde trods dets i abstrakt forstand ensartede karakter (gleiche Arbeit) som konkret-nyttigt arbejde ikke er identisk.⁴⁷

Arbejdskraftens værdibestemmelse er altså foretaget forud for produktionsprocessen og kun

»forsåvidt som denne bytning« – i.e. mellem arbejde og kapital – »giver kapitalisten ejendomsret til arbejdsprodukt (og kommandoen over arbejdet)«. ⁴⁸

kan denne siges at have betydning.

Heraf følger i al fald to karakteristika ved kapitalisten:

1) han får ejendomsret til arbejdsprodukt, d.v.s. at han er givet en juridisk legitim rådighed til at bestemme over, hvad han skal benytte arbejdsprodukt til.

Ved arbejdsprodukt må her forstås mer-værdien.

»Ikke bytningen, men kun en proces, hvori han uden bytning beholder *tingsliggjort arbejdstid*, d.v.s. værdi, kan gøre ham til kapitalist.«⁴⁹

hvilken tingsliggjorte arbejdstid netop er mer-arbejdet.

Kapitalisten har naturligvis ingen rådighed over det produkt, som ækvivalerer arbejdskraften, idet dette fortæres af arbejderens udenfor produktionssfæren. Arbejderens har gennem frivillig⁵⁰ aftale med kapitalisten fuld rådighedsret

47. En analyse af statens rolle i det kapitalistiske samfund kunne på dette område være interessant, idet denne næsten helt og holdent tager sig af uddannelsen af arbejdskraft og således bliver en meget værdifuld »tjener« af kapitalisternes interesser.

48. Kritik af den politiske økonomi, op. cit. p. 137.

49. ibid p. 145.

50. »Det er . . . en juridisk illusion at arbejderens 'frit' kan disponere over sin egen arbejdskraft, det være sig som enkeltperson eller i kartellet af besiddere af varen arbejdskraft (fagforeningen). Både den individuelle og den kollektive sjakren om salgsbetingelserne for varen arbejdskraft tilhører selv fuldstændig den fetischistiske skinverden. Samfundsmæssigt betraget er – på samme måde som med de tingslige produktionsmidler – de besiddelsesløse lønarbejdere, der som enkeltindivider sælger deres arbejdskraft til den kapitalistiske driftsherre på tid gennem den 'frie arbejdsaftale', som klasse på forhånd og for altid den klasses ejendom, den besiddende klasse der råder over de tingslige arbejdsmidler.« Korsch, op. cit. p. 106. Sml. dog diskussionen ovenfor, hvor det

45. Marx, Kritik af den politiske økonomi, op. cit. p. 135.

46. ibid p. 135-6.

over de til hans arbejdskrafts værdi svarende penge.

»Merværdi er overhovedet værdi ud over ækvivalenter.«⁵¹

2) Han får kommandoen over arbejdet.

I og med at aftalen på markedet er truffet mellem kapitalist og arbejder, har arbejderen afgivet dispositionsretten over sin arbejdskraft i et bestemt tidsrum. Og hermed befinder man sig i produktionsområdet.

Her skal altså spørgsmålet foreløbig stilles om grænserne for kapitalistens magt.

Igenom dispositionsretten over arbejdskraften bliver arbejderen underkastet ham. Dette er en naturlig følge af den kapitalistiske produktionsmåde, idet arbejderen som bærer af arbejdskraft er uadskilleligt forbundet med denne.

Egentlig er det ikke arbejderen som sådan, der disponeres over, men arbejdskraften, men som følge af dennes specielle art som vare – den afhændes ikke ved kontraktens oprettelse, men konsumeres af kapitalisten gennem arbejderens produktive indsats – opnår kapitalen herredømme over arbejderen.

Resultatet af kapitalistens disposition over arbejdskraften er en merværdi, skabt af det af arbejderen udførte merarbejde. Herved får kapitalisten rådighed over et produkt, hvorfor der ikke findes ækvivalent, og dette produkt kan han benytte efter forgodtbeholdende.

Marx viser klart i kapitlet i Kapitalen om pengenes forvandling til kapital, at der ikke skabes nogen værdi gennem cirkulationen, hvorfor forklaringen på merværdiens dannelse hverken ligger i salg over eller køb under varernes værdi.

»Hvis varer eller varer og penge af samme byttestørrelse, der følgelig er ækvivalenter, udveksles, så er det klart, at ingen trækker mere værdi ud af cirkulationen end han kaster ind i den. Der finder så ingen dannelse af merværdi sted.«⁵²

På den anden side kan vareproducenten heller ikke forøge sin kapital uden ved hjælp af andre varebesiddere, hvorfor Marx når til følgende dialektiske modsættelse:

bestemtes, at der ganske vist eksisterede en abstrakt 'negativ ret', men de samfundsmæssige produktionsforhold bestemtes af den faktiske 'positive' ret. Jeg mener, det er vigtigt at opretholde en sådan skelnen for at forstå fetischismen.

51. Kritik af den politiske økonomi, op. cit. p. 146.

52. Marx, Karl Marx, op. cit. p. 212.

»Kapitalen kan altså ikke udspringe af cirkulationen, og den kan lige så lidt ikke udspringe af cirkulationen. Den må samtidig udspringe i den og ikke udspringe i den. Vi har derfor fået et dobbelt resultat.

Forvandlingen af penge til kapital må forklares på basis af de lovmæssigheder, der regulerer udvekslingen af varer, på en sådan måde, at udgangspunktet er, at det er *ækvivalenter der udveksles*. Vor ven pengebesidderen, som endnu kun er en kapitalist på fosterstadiet, må købe varerne til deres værdi og sælge dem til deres værdi og alligevel til slut trække mer værdi ud end han kastede ind. Hans udvikling til fuldbefaren kapitalist må finde sted både i cirkulationssfæren og *uden for* cirkulationssfæren.«⁵³

I dette vigtige citat er udgangspunktet ækvivalentudvekslingen. Og de lovmæssigheder, der regulerer denne ækvivalentudveksling, er konkurrencen.

Når det samtidig siges, at kapitalisten trækker mere ud end han kastede ind, må forklaringen søges uden for cirkulationssfæren, og det drejer sig her om det forhold, at det materialiserede arbejde fordrer større arbejdskvantum end det levende arbejde. For at understrege produktionsfæren som den sfære, hvor merværdidannelsen finder sted, er det måske terminologisk mere hensigtsmæssigt at benytte det merværdi modsvarende udtryk: *merarbejde* eller *ubetalt arbejde*, thi værdi »udover ækvivalenten« er netop det ekstra arbejde, hvorfor der ikke erlægges nogen modydelse. Det er i produktionsfæren de herskende samfundsmæssige forhold mellem mennesker giver sig til kende.

At knytte an til »varens arbejdskraft« som grundlæggende økonomisk kategori betyder, at man ikke når ud over det klassiske økonomiske stade og de dermed forbundne overvejelser om juridisk og moralsk ret.

Arbejdet (»værdiernes mulighed og værdisættelsens aktivitet«) var hovedgenstand for Marx' undersøgelser, og en virkelig forståelse af samfundsmæssige produktionsforhold får man først, når man forlader cirkulationssfærens

»larmende sfære, hvor alt er overflade og synligt for alle« for »sammen med pengebesidderen og arbejdskraftbesidderen. . . at følge efter dem begge ind i produktionens lønkammer, over hvis dør der står skrevet: No admittance except on business, Kun adgang i forretningssammenhæng. Her vil det vise sig, ikke blot hvordan kapitalen producerer, men også hvordan man selv producerer den, kapitaler.«⁵⁴

53. ibid p. 217.

54. Kapitalen, 1. bog 1, p. 292.

Dette er også, hvad Marx peger på i kapitlet »Varens fetischkarakter og dens hemmelighed«.

»Det fetischistiske« kommer til udtryk ved at betragte vareverdenens ydre fremtrædelsesformer, varekredsløbet, hvor de økonomiske forhold giver sig til kende som relationer mellem ting. Den mekaniske værdilov kan så få fuldstændig gyldighed. Men det er netop

»denne vareverdenens afsluttede form – pengeformen, som sagligt tilslører det private arbejdes sociale karakter.«⁵⁵

»Hemmeligheden« åbenbarer sig ved at gå bag om »den borgerlige økonomis »kategorier« for der at afdække de skjulte samfundsmæssige sammenhænge.

Det er et udtryk for fetischisme kun at betragte varen fra konsumentens standpunkt, idet denne kun ser den fra et brugsværdistandpunkt og overhovedet ikke får brug for den centrale kategori »abstrakt-menneskeligt arbejde«, men

»I brugsværdien som *arbejds*produkt er en stump menneskelig personlighed legemliggjort; den, en sådan brugsværdi (og dermed) ejendom tilflyder ad forskellige krogveje, råder dermed indirekte over den menneskelige aktivitets produkt og dermed over menneskets selv.«⁵⁶

Dette forhold kan ikke erkendes, hvis man kun ser sagen ud fra et cirkulationssynpunkt.

Som middel til at fjerne den vedhængende fetischisme, til at analysere samfundsmæssige forhold brugte Marx værditeorien. Gennem værditeorien opløste Marx varen fuldstændigt i menneskeligt arbejde, og det, der står til rådighed til *fordeling* i samfundet, er skabt gennem menneskeligt arbejde og benævnes af Marx »totalværdi« (Gesamtwert).⁵⁷

55. Marx: Karl Marx, op. cit. p. 201.

56. Petry, op. cit. p. 18, min udh.

57. Totalværdien defineres af Marx som: $c + v + m$, hvor c = konstant kapital, som ikke under produktionsprocessen undergår nogen forandringer, v = variabel kapital, som kaldes variabel, fordi den forandres i løbet af produktionsprocessen, idet den ikke alene producerer en ækivalent, men også en yderligere værdi, m = merværdien. Heraf fremgår det også, at merværdien svarer til merarbejdet og ikke kan udspringe af den konstante kapital eller af de med konkurrencen varierende lønomkostninger. Arbejdsdagen deles altså op i a) nødvendig arbejdstid, b) merarbejdstid, og det er merarbejdet, der er den karakteristiske *form* for udbytning i det kapitalistiske samfund.

»Den fetischistiske »lære« vil nu fortælle, at efterspørgslen bestemte den gennem menneskeligt arbejde skabte totalværdi. Men dette er netop kun skinnet. Cirkulationssfæren har kun indflydelse på fordelingen af totalværdien.

Som mål på *samfundsmæssige afhængighedsforhold* fremstår derfor arbejdet, hvis værdi (set ud fra hele samfundets synsvinkel: totalværdi) spalter sig i arbejdskraftens værdi, som tilfalder arbejderne i form af løn og i merværdi, som modsvarer det af arbejderne udførte merarbejde.

Ikke alene lønnen (resp. arbejdskraften) bliver derfor forståelig som socialt forhold, men også kapitalprofitten (resp. merarbejdet): som *disposition over menneskeligt arbejde*.

Arbejderens »ret« ophørte med indgåelsen af hans kontrakt med kapitalisten om salget af hans arbejdskraft. Derfor har kapitalisten fuldstændig rådighed over arbejderens qua arbejdskraftens bærer og over arbejdet resultat.

Den klassiske økonomi, her repræsenteret ved Ricardo, kunne slet ikke nå til sådanne resultater. For den var arbejdet *årsag* til prisernes støjelse, mens det hos Marx forvandlede fra et sådant teknisk-kausalt begreb til et sociologisk begreb, abstrakt-menneskeligt arbejde, som

»er fuldstændig opløst i menneskeligt arbejde i betydningen forbrug af menneskelig personlighed.«⁵⁸

Ricardo havde ingen merværditeori, hvilket også følger af ovenstående. Derfor forblev hans teori også rent økonomisk, mens Marx gennem en nøje teoretisk undersøgelse af de økonomiske kategorier overskred grænserne for økonomien og skabte en sociologisk teori om hinanden modstående klasser.

VI. Undersøgelser af begreberne produktivt og uproduktivt arbejde

Forbemærkninger.

Mine bestræbelser har indtil nu gået ud på at give en redegørelse for Marx' arbejdsværditeori, og jeg har herigennem forsøgt at understrege dens særlige sociologiske betydning: at den ikke først og fremmest er en prismeform, men at den i forbindelse med begrebet samfundsmæssige pro-

58. Petry, op. cit. p. 36.

duktionsforhold fremtræder som en betydningsfuld sociologisk kategori.

Arbejdsværditeorien viste sig således nødvendig for en forklaring af merværdibegrebet gennem en frugtbar distinktion mellem arbejde og arbejdskraft.

Det næste skridt bliver at søge at forklare og forstå distinktionen mellem produktivt og uproduktivt arbejde, for ad denne vej at videreføre den sociologiske interpretation af Marx' tilsyneladende økonomiske begrebsapparat med henblik på hans klasseanalyse.

Der er en nøje sammenhæng mellem arbejdsværditeorien, merværditeorien og klassebegrebet hos Marx. Dette er mit teoretiske udgangspunkt. Og ved Marx' klassebegreb forstås her hans »an sich«-klassebegreb, idet jeg ikke prætenderer at gå videre med en grundigere analyse til »für sich«-problematikken. Dette betyder imidlertid ikke, at denne er uvæsentlig, tværtimod. Og det er da også »für sich«-klassebegrebet, der har været flittigt analyseret af sociologer i de seneste årtier. Og derved er et nøjere studium af »an sich«-problemet (skønt naturligvis altid *nævnt* af venner og fjender) kommet til at stå noget i skyggen.

Det kan også skyldes, at sociologer – måske umiddelbart forståeligt – synes at have haft størst appetit på Marx' ungdomsskrifter.

Det er imidlertid ganske klart, uden at jeg hermed vil antyde et meningsløst »brud« mellem den »unge« Marx og den »gamle« Marx, at »an sich«-problematikken bliver mest alsidigt belyst i Marx' skrifter fra 1857 og fremefter (+ Filosofiens elendighed fra 1848) – og specielt hvad angår distinktionen mellem produktivt og uproduktivt arbejde, som kun spredt er behandlet i Kapitalen og i »Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie«, er det vigtigste kildekrift »Theorien über den Mehrwert« fra begyndelsen af 1860'erne, og udgivet i 1903,⁵⁹ specielt bind I. Dette værk er næsten oversat af sociologer, skønt store dele af det har stor interesse for denne disciplin.

a. Sammenhæng med merarbejdsbegrebet.

Merarbejdet var ovenfor defineret som det arbejde, for hvilket der ikke gaves nogen modyd-

59. Undertiden kaldt Kapitalens 4. bind – efter min opfattelse ganske misvisende, da det ikke indgår som en integreret del af Kapitalen. Det er snarere på grund af dets fragmentariske karakter at sidestille med »Grundrisse«, som er blevet kaldt forstudier til Kapitalen; begge værker kan imidlertid udmærket stå alene.

se, svarende til den ekstraværdi, som tilegnedes af kapitalisten.

Definitionen på produktivt arbejde følger umiddelbart heraf – i dens mest abstrakte form – som det arbejde, der skaber denne merværdi, som

»lønarbejde, der – byttet mod kapitalens variable del – ikke blot reproducerer denne del af kapitalen (eller værdien af sin egen arbejdskraft), men i tilgift producerer merværdi for kapitalisten.«⁶⁰

Af denne definition følger for det første, at alt produktivt arbejde er lønarbejde (ikke nødvendigvis omvendt, at alt lønarbejde er produktivt), for det andet, at den produktive arbejdskraft præsterer en større arbejdsydelse end det er nødvendigt for dens reproduktion, og for det tredje, at denne merværdi tilegnes af kapitalisten. Det er overhovedet et nødvendigt element i definitionen af et kapitalistisk samfund, at der findes produktivt arbejde.

»Selve eksistensen af en klasse af kapitalister og derfor af kapital afhænger af arbejdets produktivitet: dog ikke af dets absolutte, men af dets relative produktivitet.«⁶¹

Kun arbejdets relative produktivitet er ud fra kapitalistens synspunkt virkelig produktivt, fordi det skaber merværdi. I absolut forstand ville arbejdet kun være produktivt forsåvidt som det modsvarer arbejdskraftens værdi, altså forsåvidt som det er reproduktivt. Derfor er det også korrekt at sige, at produktivt arbejde er arbejde, som kan udveksles direkte med kapital, forstået på den måde, at merværdien transformeres til kapital. Dette er netop ikke tilfældet med det uproduktive lønarbejde,

»som ikke byttes med kapital, men *direkte* med indkomst, d.v.s. med lønninger eller profit.«⁶²

eller generelt: med indkomst.

b. Cirkulationens betydning for begrebet produktivt arbejde. Merarbejdet og klassebegrebet

Jeg har allerede tidligere været inde på forholdet mellem produktionssfære og cirkulationssfære, og jeg viste her, hvorledes der ifølge Marx ikke kunne skabes værdi i cirkulationssfæren. Jeg vil nu nærmere se på disse sfærens

60. MEW 26.1, p. 122.

61. *ibid* p. 122.

62. *ibid* p. 127.

forhold til hinanden. Man vil ikke kunne nå til præcist at vise, hvorledes *alle* samfundets erhverv og stillinger hører til den ene eller anden sfære, eller at hver enkelt position i samfundet kan karakteriseres som ubetinget produktiv eller uproductiv.

Men Marx' analyser går dybere end de flestes uden dog at levere den endelige begrebsmæssige afklaring m.h.t. klasseproblematikken. Den vanskelighed, der opstår ved bestemmelse af arbejderklassen manifesterer sig tydeligt i moderne sociologi, specielt kan man pege på de mange undersøgelser over »de nye middelklasser«, over »managers« etc., hvor det har været hævdet, at Marx' klassifikationer ikke modsvarer den nye virkelighed.

Der er ingen grund til at benægte, at der er vanskeligheder. Arbejdsdelingens betydning kan og skal ikke bortforklares. Men der er grund til endnu engang at pege på, at Marx tillægger den en betydning, som afviger radikalt fra moderne sociologi.

Marx opfatter arbejdsdelingen som et teknisk moment i den historiske udvikling; den medfører ganske vist en forøget produktivitet i hele samfundet, men den rokker ikke noget ved det forhold, at det er i produktionssfæren, værdierne skabes.⁶³

Det er også givet, at mange nyere undersøgelser har anvendt ordet arbejderklasse for rigoristisk i den forstand, at en arbejder først og fremmest skulle være en manuelt arbejdende person. Der var for Marx i midten af det nittende århundrede god grund til især at hefte sig ved håndens arbejdere, da de var den altovervejende gruppe af arbejdere. Men denne gruppe var som sådan slet ikke nogen kategori i Marx' system. Og det er ganske givet, at hvis man gør den til en analytisk kategori, er det en let sag at erklære hans system håbløst forældet. Det er imidlertid lige så let at vise, at det ikke forholdt sig sådan.

Når man derefter skal besvare spørgsmålet om, hvem der er produktiv og hvem der ikke er produktiv, må man søge løsningen i bestemmelsen af produktionssfæren og cirkulationssfæren, eller udtrykt på en anden måde: i forholdet mellem merværdiens skabelse og merværdiens realisering.

63. »Når en funktion, der i og for sig er uproductiv men et nødvendigt moment i reproduktionen gennem arbejdsdelingen forvandles fra at være én sidebeskæftigelse blandt mange til at blive hovedbeskæftigelse indenfor dens særlige produktionsområde, så forvandles selve funktionens karakter dog ikke.« MEW 24, p. 133.

Det problem der imidlertid samtidig melder sig er, om der ifølge Marx er et sammenfald af »den produktive klasse« og arbejderklassen. Det er min påstand, at hvis der er et sådant sammenfald, vil Marx' klasseanalyse være vanskelig at anvende i et moderne samfund. Jeg har tilkendegivet, at Marx ikke har afklaret sit begrebsapparat på dette centrale punkt. Jeg skal forsøge at belyse det. Den *formforvandling*, som finder sted i produktionssfæren bidrager til forandring af varens form, d.v.s. den forandrer varens *brugsværdi*. Den *formforvandling*, der finder sted i cirkulationssfæren er af en ganske anden art, nemlig en forvandling fra *vareform* til *pengeform*. Det er en tilstandsændring, som er et nødvendigt moment i det kapitalistiske samfund, men det arbejde, der udføres i denne bestræbelses tjeneste, har ikke til formål at *skabe værdi*, men at *realisere* de i produktionssfæren skabte værdier.

»Cirkulationsomkostninger, der blot fremkommer gennem værdiens formforandring, som ideelt betragtet [fremkommer] fra cirkulationen, indgår ikke i varens værdi. De hertil anvendte kapitaldele udgør blot et fradrag i den produktivt anvendte kapital – set fra kapitalistens standpunkt.«⁶⁴

Blandt de grupper, der er beskæftiget i cirkulationssfæren nævner Marx folk, der køber og sælger (»Zirkulationsagenten«), bogholdere og folk, som holder opsyn med varelageret (»Warenvorrat«). Trods nuanceforskelle mellem disse grupper står det dog klart for Marx, at disse ikke bidrager til at forøge kapitalisternes kapital. Samfundets udvikling har medført, at kapitalisten ikke længere selv kan klare at udføre disse opgaver alene, men

»fænomenet er ifølge sagens natur ikke forandret. Arbejdskraft og arbejdstid må i en vis udstrækning forbruges i cirkulationsprocessen . . . Men dette viser sig nu som et yderligere kapitaludlæg.«⁶⁵

Arbejdet der udføres her er – det understreges stærkt – uomgængeligt nødvendigt for samfundets eksistens, på trods af, at det medfører »fradrag i den samfundsmæssige rigdom.«⁶⁶

64. MEW 24, p. 138.

65. *ibid* p. 135.

66. Det er et faktum, at mange misforståelser opstår som følge af, at samme ord tillægges forskellig betydning, f.eks. at et videnskabeligt analytisk begreb vurderes ud fra dets dagligdags indhold. Det er eksempelvis indlysende med Marx' værdibegreb. Men også begreberne produktivt og uproductivt arbejde er farlige i så henseende. Det er derfor vigtigt her at understrege, at de intet har at gøre med arbejdets nytteværdi.

Forskellen mellem arbejdet i produktionsfæren og arbejdet i cirkulationssfæren kan efter min opfattelse beskrives således: arbejdet i produktionsfæren forøger *kapitalens værdi*, arbejdet i cirkulationssfæren *formindsker kapitalens værdireduktion*. En konstruktion af et arbejderklassebegreb, som udelukkende hviler på det produktive arbejde, vil, tror jeg, være ufrugtbar og må derfor forkastes.

Marx var meget »statistisk« orienteret i den forstand, at han hele tiden søgte efter det typiske, det gennemsnitlige, mens han gang på gang afviste at beskæftige sig med problemer, der kvantitativt var uvæsentlige. Det er derfor rimeligt at antage, at han selv ville forkaste en teori, som kun dækkede et hjørne af virkeligheden. Ganske vist antog han, at

»Bogføringsomkostningerne reduceres dog med produktionens koncentration og i samme takt som den forvandles til samfundsmæssig bogføring.«⁶⁷

men deri tog han fejl.

Marx' teorier om produktivt og uproduktivt arbejde er gennemført med stringens og konsekvens. Og for klasseproblematikken udgør de et væsentligt materiale, eftersom *det produktive arbejde indeholder merarbejde, og altid gør det*. Men merarbejde er imidlertid ikke altid indeholdt i uproduktivt arbejde.

Merarbejdsbegrebet er – dette er min tese – det vigtigste begreb ved bestemmelsen af, hvem der tilhører arbejderklassen i marxsk forstand: *En arbejder er derfor en person, der udfører et merarbejde, og arbejderklassen følger den klasse, hvis medlemmer udfører merarbejde*.

Altså ikke nødvendigvis, at han skaber merværdi (= produktivt arbejde). Merarbejdet kan udføres, hvadenten det sætter sig som merværdi eller reducerer omkostningerne ved dennes realisering. Men udfører arbejder den i cirkulationssfæren merarbejde? Han er, siger Marx,

»en mand, der sælger sit arbejde. Han forbruger sin arbejdskraft og sin arbejdstid i operationerne V–P og P–V (i.e. vare-penge, penge-vare) og han le-

»Det, der giver arbejdet dets *specifikke brugsværdi* for kapitalen er ikke dets specifikke nyttige karakter, lige så lidt som det er de siærlige nyttige egenskaber ved det produkt, arbejdet er materialiseret i. Men det, der giver arbejdet dets specifikke brugsværdi for kapitalen er dets karakter som det element, der skaber bytteværdi – abstrakt arbejde.« (MEW 26.1, p. 376).

Beskrivelsen af arbejdet som produktivt resp. uproduktivt har altså intet at gøre med, om det er særlig nyttigt i en eller anden forstand, eller med hvilken slags brugsværdi det materialiserer sig i.

67. MEW 24, p. 137.

ver deraf, ligesom en anden lever af f.eks. at spinde eller trille piller. Han udfører en nødvendig funktion, fordi selve reproduktionsprocessen indeholder uproduktive funktioner. Han arbejder lige såvel som andre, . . . som *lønarbejder arbejder han en del af sin tid gratis*. Han modtager måske dagligt værdiproduktet af otte arbejdstimer og virker i ti.«⁶⁸

En fortolkning, som kun inkorporerer den produktive arbejder i arbejderklassen, synes efter denne beskrivelse af arbejderens i cirkulationssfæren ikke at være rimelig. Det er først og fremmest merarbejdet som sådant, der karakteriserer arbejderens i den kapitalistiske produktionsmåde, et arbejde som udføres under disse ganske bestemte samfundsmæssige produktionsforhold.

Dette, at det ikke er det produktive arbejde i sig selv, der er afgørende, har voldt vanskeligheder hos adskillige Marx-forskere, som ganske vist synes at have set vanskelighederne, men ikke taget konsekvenserne af dem for klasseproblematikken. Der tales f.eks. om »indirekte produktivt arbejde«⁶⁹ som karakteristik af det lønarbejde, som ikke forøger kapitalens værdi. Serge Laurent kommer i en interessant artikel også ind på spørgsmålet og citerer oven i købet et helt relevant sted hos Marx, men drager derefter forkerte konklusioner.

Citatet, som han har hentet i *Das Kapital III*, MEW 25, s. 311, lyder som følger:

»Den kommercielle arbejder producerer ikke direkte merværdi. Men prisen på hans arbejde er bestemt af hans arbejdskrafts værdi, altså dens produktionsomkostninger, mens udøvelsen af denne arbejdskraft som en anspændelse, kraftanstrengelse og anvendelse er ikke begrænset af hans arbejdskrafts værdi ligesom ved enhver anden lønarbejder. Hans løn står derfor ikke i nødvendigt forhold til størrelsen af den profit, som kapitalisten realiserer ved hans hjælp. Det, han koster kapitalisten og det, han indbringer ham er to forskellige størrelser. Han er indbringende for ham ikke ved at skabe direkte merværdi, men idet han hjælper med til at reducere omkostningerne ved realiseringen af merværdien for så vidt han udfører et delvis ubetalt arbejde.«⁷⁰

Laurent konkluderer herud fra at »*I det kapitalistiske system udgøres arbejderklassen følgende af de lønafhængige, der ingen produktionsmidler besidder, der*

68. ibid p. 133–4, min udh.

69. Se J. Bischoff et al., *Produktive und unproduktive Arbeit als Kategorien der Klassenanalyse*, i: *Sozialistische Politik* nr. 6/7 1970, Berlin.

70. Laurent, *Die neue Arbeiterklasse*, Frankfurt 1970, p. 148–9.

71. Laurent, op. cit. p. 151.

sælger deres arbejdskraft og som direkte producerer merværdi d.v.s. kapital for kapitalisten» (op. cit. p. 149, udhævet af Laurent).

Men hvad står der i citatet?

Der står 1) at den kommercielle arbejder aflønnes med sin *arbejdskrafts* værdi, 2) at hans arbejdes værdi ikke er begrænset af hans arbejdskrafts værdi, 3) at hans arbejde delvis er ubetalt arbejde, 4) at kapitalisten har fortjeneste ved at have ham ansat, og 5) at han ikke direkte skaber merværdi.

Det eneste punkt, hvorpå han adskiller sig fra en produktiv arbejder er det femte, og det er helt rigtigt, som Laurent senere i artiklen siger – og dermed i realiteten invaliderer sin definition af arbejderklassen –,

»Selv om de ikke deltager direkte i den produktive proces, selv om de ikke skaber merværdi direkte, så er de dog ikke af den grund mindre udbyttede.«⁷¹

Der er derfor god grund til at understrege merarbejdet – og merværdien – som fundament for klassedefinitionen.

I afsnittet om den »nye middeklasse« skal jeg kommentere forholdet yderligere.

c) *Kapitalen og merarbejdet.*

Kapitalen og merarbejdet står overfor hinanden som antagonistiske kategorier, og hver for sig er de personificeret i kapitalisten og arbejderen.

Kapitalisten som sådan er ikke udstyret med særlige kommandoegenskaber, men er magtfuld ved at personificere kapitalen. Hans herredømme

»er kun det materialiserede arbejdes overlevende arbejde, arbejderens produkts herredømme over arbejderen selv.«⁷²

Arbejderen på den anden side konfronteres kun tilsyneladende med fysisk beskrivbare ting, arbejdsbetingelsernes umiddelbarhed og med penge. I virkeligheden står han over for kapitaliserede værdier, som qua kapital tvinger ham til at udføre merarbejde.

»I denne proces . . . står deres arbejdes *sociale* karakter i en vis udstrækning over for dem som *kapitaliseret* (som f.eks. i maskinerne fremtræder arbejdets synlige produkter som dominerende arbejde). [/] Og faktisk fremtræder al anvendelse af videnskab, naturkræfter og arbejdsprodukter i stor målestok – anvendelse, der

bygger på *socialt arbejde* – for dem selv kun som *middel til udnyttning* af arbejdet, som middel til tilegnelse af merværdi, og de står derfor overfor arbejdet som *en magt*, der tilhører kapitalen.«⁷³

Det er på dette abstrakte grundlag man må søge efter klassedistinktionerne.

Hvis man derimod går ud fra en beskrivelse af de enkelte arbejdsarter eller fra en beskrivelse af arbejdsdelingen i teknisk forstand, som gennem opsplitning af samfundets samlede arbejde i utallige funktioner har forøget dettes produktive formåen, så taber man ikke alene det væsentlige i Marx' klassebegreb af syne; man tilslører samtidig det specifikke i arbejdsværditeorien. Det, som er specifikt i arbejdsværditeorien, er det abstrakt-almene arbejde i modsætning til det konkret-nyttige arbejde. Om man tager udgangspunkt i det ene eller det andet medfører vidt forskellige resultater.

(Groft sagt kan man sige, at den amerikanske og den amerikansk orienterede sociologi tager udgangspunkt i »Klassificeringen af statisk (ikke dialektisk) opfattede sektorer«;⁷⁴ teknisk arbejdsdeling, funktionsbeskrivelser, indkomstfordeling, uddannelse etc.,^{74a} mens en marxistisk inspireret sociologi vil tage udgangspunkt i arbejdsform.⁷⁵

Det arbejde, som indeholder merarbejde, kan kun defineres ud fra arbejdet i dets abstrakte almenhed, ikke

»fra arbejdets materielle karakteristik (hverken fra dets produkts natur eller fra arbejdets særlige karakter som konkret arbejde), men fra dets *bestemte sociale form, de sociale produktionsrelationer*, hvori arbejdet realiseres.«⁷⁶

Om arbejdet er maskinarbejde eller kontorarbejde, om det er godt eller dårligt betalt, manuelt eller intellektuelt er ikke afgørende, kun abstrakt-almene arbejde målt i den i det nedlagte arbejds-

74. Se Henri Lefebvre, Halmstad 1968, s. 102.

74a. Se f.eks. T. Parsons: »Marx hældede imidlertid til at betragte det kapitalistiske foretagendes socio-økonomiske struktur som en enkelt udelelig enhed frem for at opdele den analytisk i det sæt bestemte variable, som den indeholder. Det er denne analytiske opdeling, som for nærværende formål udgør det mest karakteristiske træk ved den moderne sociologiske analyse . . . Det resulterer i en modifikation af det marxistiske synspunkt . . . Det primære strukturelle eftertryk ligger ikke længere på udbygningsteorien men snarere på de erhvervs-mæssige rollers struktur.« Parsons, Social Classes and Class Conflict in the Light of Recent Sociological Theory, i: Essays in Sociological Theory, New York 1954, p. 324.

75. ». . . innehåll är innehåll endast om det antar en form, om det får en form, och . . . från och med då hör innehållets och formens dialektiske rörelse till de mest väsentliga.« Lefebvre, op. cit. p. 102.

76. MEW 26.1, p. 127.

72. MEW 26.1, p. 366.

73. ibid p. 367–8.

tid – dens værdi – kan være udgangspunkt for en definition af dette arbejde. Og den specielle sociale form henviser til samfundsmæssige produktionsforhold forstået ud fra deres faktisk-retlige indhold, som tvang til at udføre merarbejde.

Det er først, når dette er erkendt, at det kan begribes, hvordan disse forhold manifesterer sig på markedet.

»(Arbejderen) møder varesælgeren . . . som en køber. Han indtræder i selve varecirkulationen, *ikke som en arbejder*, men som polen Penge overfor polen Vare.«⁷⁷

Dette er imidlertid kun tilsyneladende. Det produkt, han køber på markedet, indeholder mere værdi end hans penge. Det indeholder også et merarbejde ud over ækvivalenterne »med hvilken kapitalisten køber en temporær disposition over arbejdskraften«,⁷⁸ hvorfor han i virkeligheden har købt varen til en højere værdi end hans arbejdskrafts værdi. Værdien af det samfundsmæssige arbejde, som varen er forlenet med, overskrider arbejdskraftens værdi.

»Omvendt indeholder de penge, som kapitalister køber arbejde med, en mindre kvantitet arbejde, mindre arbejdstid, end den kvantitet af arbejderens arbejdstid, der er indeholdt i den vare, arbejderen producerer.«⁷⁹

fordi kapitalisten ud over arbejdskraftens værdi også får et merarbejde. Mere arbejde udveksles for mindre arbejde (via varen) (fra arbejderens standpunkt), mindre arbejde (svarende til lønnen) udveksles for mere arbejde (fra kapitalistens synsvinkel). Det fremgår heraf, hvorledes værditeorien manifesterer sig på markedet, hvordan de samfundsmæssige produktionsforhold viser sig i priserne. Undertiden slår Marx ved selve sit ordvalg sin opfattelse fast med stor tydelighed. I dette citat har han blot byttet ordet »købe« ud med ordet »behersker«.

»En bestemt kvantitet levende arbejde behersker ikke den samme kvantitet materialiseret arbejde, eller: en bestemt mængde arbejde, materialiseret i en vare, behersker en større kvantitet levende arbejde end den, der er indeholdt i varen selv.«⁸⁰

Men også i selve virksomheden viser kapitalforholdet sig. Også her stilles han ansigt til ansigt med den samfundsmæssige karakter af sit kapitaliserede arbejde. Ikke kun de umiddelbart

synlige ting som maskiner etc., men også viden-skaben – »produktet af den generelle historiske udvikling i dens abstrakte kvintessens«⁸¹ – konfronterer arbejderen som kapital.

»Kapitalen anvender naturligvis alle disse midler udelukkende for at udbytte arbejdet, men for at udbytte det, må den anvende midlerne i produktionen. Og således fremtræder udviklingen af arbejdets *sociale* produktive kræfter og betingelser for denne udvikling som *kapitalens handlinger* overfor hvilke den individuelle arbejder ikke blot indtager en passiv stilling, men de sker i opposition til ham.«⁸²

Det er derfor kun arbejderens mystificerede bevidsthed, som lader ham se omgivelserne som ting og ikke som *sociale relationer*, det er hans kapitaliserede omgivelers fetischkarakter, der afholder ham fra at gøre oprør.

d. Uproduktivt arbejde og merarbejde

Den fortolkning af Marx, jeg hidtil er nået frem til, fremhæver altså, at det ikke først og fremmest er distinktionen mellem produktivt og uproduktivt arbejde, der ligger til grund for klassesdelingen, men derimod om arbejdet indeholder merarbejde. Det er på forhånd klart, at alle produktive arbejdere udfører et sådant merarbejde. Hvad angår det uproduktive arbejde, er der en del af det, som ikke indeholder merarbejde.

Der er forskel på et arbejde, som købes med det formål at tilegne sig merarbejdets værdi, d.v.s. et arbejde, som købes af mig som kapitalist, og det arbejde, der købes af mig som konsument. At alle arbejdere, hvad enten de arbejder for kapitalisten eller for forbrugeren, ser deres arbejdskraft som en vare, der har bytteværdi, ændrer intet ved sagen; set fra det kapitalistiske samfunds synspunkt – og det er det afgørende – har kun den arbejder værdi, som udfører merarbejde.

Arbejdet, som udføres for forbrugeren, indeholder ikke merarbejde, idet det direkte forbruges og opløses helt i forbrugsprocessen. Der skabes her en brugsværdi, hvis formål er umiddelbar tilfredsstillelse af konsumentens behov.

Et sådant arbejde hører slet ikke hjemme i den kapitalistiske produktionsproces, thi det hverken forøger kapitalens værdi, eller bidrager til at gøre dens reduktion mindre, hvor-

77. ibid p. 86, min udh.

78. ibid p. 86.

79. ibid p. 58.

80. ibid p. 43.

81. ibid p. 367.

82. ibid p. 368.

for der heller ikke kan være tale om noget mer-arbejde.

Hverken arbejdets eller varens materielle karakteristika kan derfor spille nogen rolle.

»De materielle karakteristika er på ingen måde forbundet med dets natur, som lige omvendt kun er udtryk for en bestemt social produktionsrelation. Det er en definition af arbejdet som ikke er afledt af dets indhold eller resultat, men fra dets særlige sociale form.«⁸³

Her understreger Marx endnu engang, hvorledes det er arbejdets betingelser, snarere end dets og dets resultats umiddelbare iagttagelige egenskaber, der betyder noget for dets bestemmelse som arbejde den kapitalistiske produktionsproces. Heller ikke det forhold, at arbejderne er lønarbejder spiller nogen afgørende rolle. En kok, som er ansat hos en privat familie, udfører ikke merarbejde, mens en kok, som arbejder for indehaveren af en restaurant gør det; begge udfører det samme konkret-nyttige arbejde, begge er lønarbejdere, men i det første tilfælde er der kun tale om en udgift, som helt forsvinder i konsumtionen – »en *absolut formindskelse* af hans rigdom«,⁸⁴ i det andet tilfælde finder der en transformation af arbejdet sted til kapitalistens fordel.

Det var Marx' opfattelse, at efterhånden som mere og mere af produktionen blev kapitaliseret, ville også dette privat-tjenstydende arbejde reduceres til det ubetydelige, hvilket imidlertid ikke berører det begrebsmæssige. Reduktionen

»udsiger intet imod *distinktionen*, men imod bestemte aktiviteterets *subsumering* under distinktionen eller den måde, hvorpå den anvendes.«⁸⁵

Ud over denne gruppe ansatte i det private konsum, findes der også en anden gruppe, som ikke tager del i den kapitalistiske produktion. Marx giver følgende beskrivelse:

»I samme udstrækning som disse 'uproduktive arbejdere' ikke producerer underholdning, således at købet af dem udelukkende afhænger af, hvorledes det behager produktionsagenten at bruge sin løn eller profit – i samme udstrækning som de lige omvendt er nødvendige eller gør sig selv nødvendige på grund af fysiske mangler (som læger) eller åndelig svaghed (som præster) eller på grund af konflikten mellem private og nationale interesser (som statsmænd, alle jurister, politi og soldater) – betragter Adam Smith og de industrielle

kapitalister selv og arbejderklassen dem som tilfældige produktionsudgifter, som derfor skal skæres ned til det absolutte minimum og som skal fremskaffes så billigt som muligt.«⁸⁶

Udgifterne hertil hører til, hvad Marx kaldte »faux frais« (tilfældige udgifter). De kunne for så vidt være nyttige og nødvendige, men kun på grund af »mangelfulde sociale relationer – deres eksistens skyldes sociale onder.«⁸⁷ og de kan derfor på ingen måde henregnes til 'merarbejderne'.

VII. Indkomst og klasse

Den vel nok almindeligst anvendte – og samtidig den simpleste – stratifikationsvariabel er indkomsten. Der findes næppe en stratifikationsundersøgelse, som ikke blandt sine forklarende variable tæller indkomst, og ydermere vil denne variabel som regel være den vigtigste.

Jeg har allerede (s. 13) i anden sammenhæng været inde på problemet og et par gange antydnet, at indkomsten ikke har nogen afgørende placering som forklarende variabel i Marx' system. I den klassiske økonomi indtog *subsistens-teorien* (også kaldt »den jernhårde lønningslov« – med tilknytning til navne som Malthus og Ricardo) en central plads. Det var en klar udbudsteori, som simpelthen fastslog, at arbejdets pris afhang af arbejdernes leveomkostninger, d.v.s. udgifter til føde, klæder, husly etc. for arbejderne og hans familie, og repræsenterede de udgifter »der gør arbejderne i stand til at bestå og til at fortsætte deres race« (Ricardo, citeret i Dobb, Wages, London 1938, s. 95). Teorien er som bekendt – hvad jeg ikke skal komme nøjere ind på her – forbundet med en befolkningsteori (især hos Malthus), som indebar et nærmest uendeligt elastisk udbud af arbejde.

Når Marx i »Løn, pris og profit« siger, at

»*arbejdskraftens værdi* bestemmes af *værdien af de livsfornödenheder*, som kræves til at frembringe, udvikle og opretholde arbejdskraften og føre den videre,«⁸⁸

ligner det en umiddelbar tilslutning til subsistens-teorien. Men man skal lægge mærke til, at der ikke alene står, at arbejderne skal *opretholde* livet, men at der også skal *frembringes* og *udvikles* arbejdskraft. Der må frembringes erstatning for

83. ibid p. 831.

84. ibid p. 254, min udh.

85. ibid

86. ibid p. 145.

87. ibid p. 261.

88. Marx, Udv. Skrifter I, op. cit. p. 421.

den udslidte og gamle arbejder, hvilket sker gennem opfostring af børn.

»Desuden må der bruges en sum af værdier til udvikling af hans arbejdskraft og til tilegnelse af en vis dygtighed.«⁸⁹

Nu var det ikke det store problem på Marx' tid, idet han gik ud fra gennemsnitsarbejderen, og omkostningerne ved dennes dygtiggørelse var af ubetydelig størrelse. Omkostningerne til uddannelse er imidlertid siden da steget til ganske overordentligt store beløb selv ud fra en gennemsnitsbetragtning. Ser vi bort fra gennemsnitsarbejderen har forskellige slags arbejdskraft

»forskellig værdi eller kræver forskellige arbejdsmængder til sin fremstilling, (og) *må* (. . .) have forskellige priser på arbejdsmarkedet.«⁹⁰

De forskellige arbejdsarter kan alle føres tilbage til fællesnævneren, *abstrakt-menneskeligt arbejde*, men der indgår forskellige mængder samfundsnødvendigt arbejde i dem; m.a.o. uafhængigt af lønnens størrelse er arbejdet abstrakt-menneskeligt arbejde. Marx understreger dette kraftigt i »Løn, pris og profit«, som var et foredrag, Marx holdt i 1865 i Den internationale arbejderassociations generalforsamling:

»Må jeg benytte denne lejlighed til at fastslå, at nøjagtig ligesom produktionsomkostningerne for arbejdskraften af forskellige kvalitet er forskellige, således må også værdien af de i forskellige industrier anvendte arbejdskraften være forskellige. Råbet på *lighed i lønnen* beror derfor på en fejltagelse, et urimeligt ønske, som aldrig vil blive opfyldt. Det har sin oprindelse i den falske og overfladiske radikalisme, som anerkender forudsætningerne og forsøger at smutte uden om følgeslutningerne . . . At forlange *lige eller endog retfærdig betaling* på grundlag af lønssystemet er det samme som kravet om *frihed* på grundlag af *slaverisystemet*. Hvad I anser for retfærdigt eller billigt kommer ikke i betragtning. Spørgsmålet er: hvad er nødvendigt og uundgåeligt indenfor et givet produktionssystem?«⁹¹

En opdeling af samfundet i grupper efter indkomsternes størrelse kan altså ikke anvendes i det marxiske system til beskrivelse af klassesamfundet. Et forsøg på at gøre det ville tilsløre det væsentlige forhold, nemlig samfundets »bevægelseslove«. Fordeling af samfundets medlemmer i høj-indkomstgrupper og lav-indkomstgrupper

går statistisk, men især analytisk på tværs af den fundamentale distinktion: udførelse af merarbejde/tilegnelse af merarbejde.

Yderligere et moment understreger, at man ikke hos Marx finder grundlag for antagelsen af et eller andet absolut eksistensminimum som grundlag for de nødvendige leveomkostninger. Thi ikke alene spiller »et lands klimatiske og andre naturlige ejendommeligheder« en rolle, men, hvad der er væsentligere i denne sammenhæng, er

»omfanget af de såkaldte nødvendige behov ligesom måden at tilfredsstille behovene på selv et historisk produkt og afhænger derfor i høj grad af et lands kulturtrin, blandt andet også væsentligt af under hvilke betingelser klassen af frie arbejdere er blevet til, og dermed hvilke vaner og krav til livet den har. I modsætning til de øvrige varer indeholder bestemmelsen af arbejdskraftens værdi altså et historisk og moralsk element.«⁹²

»Kapitalen« tager imidlertid fortrinsvis udgangspunkt i *gennemsnittet* af nødvendige livsmidler på et bestemt sted og et givet tidspunkt. I hvilket omfang konsumtionen er betinget af tid og sted fremgår klarere af »Indledning til kritikken af den politiske økonomi« (Grundrisse), hvor det dialektiske forhold mellem produktion og konsumtion er behandlet. På den ene side skaber konsumtionen behov for ny produktion, (re)producerer behovet. På den anden side, er konsumtionen ikke noget en gang for alle givet, thi

»Produktionen producerer derfor konsumtionen 1. idet den skaber materialet for konsumtionen, 2. idet den bestemmer konsumtionens måde, 3. idet den frembringer de produkter som behov i konsumenten, som først sættes som genstand af den. Den producerer derfor konsumtionens genstand, konsumtionens måde og konsumtionens tilskyndelse.«⁹³

Der er altså en identitet mellem konsumtion og produktion, for så vidt som de forudsætter hinanden, men produktionen er »det virkelige udgangspunkt og derfor også det dominerende moment« (ibid. 33) og skaber forbrugs genstand, forbrugsbehov og forbrugsmønstre.

»Sult er sult, men den sult, der tilfredsstilles af kogt kød, spist med kniv og gaffel er en anden, sult end den, der tilfredsstilles ved at sluge rå kød med hånden, neglens og tandens hjælp . . . Produktionen skaber altså konsumenten.«⁹⁴

89. ibid p. 420.

90. ibid p. 421.

91. ibid p. 420-1.

92. Kapitalen, op. cit. p. 287.

93. Kritik af den politiske økonomi, op. cit. p. 31-2.

94. ibid p. 31.

Hele dette afsnit indicerer en klar afvisning af fortolkninger af »nødvendigt forbrug« i absolutte, fysiologisk-biologiske minima-termer.

En fortolkning med udgangspunkt i referencegruppeteoretiske synspunkter ville fermentlig være mere frugtbar. Det er overordentligt meningsløst at antage, at arbejderen anno 1970 skulle sammenligne sin situation med arbejderens anno 1870, således som visse Marx-kritikere gør det i deres forsøg på at presse de klassiske økonomers subsistens-teori i umodificeret form ind i Marx' analyser. De ovenfor citerede steder fra »Indledning« gør da også sådanne forsøg til skamme. Arbejderen er som konsument i dag en helt anden person end for hundrede år siden. Det er ikke, som Merton også viser (Merton, *Social Theory and Social Structure*, Free Press of Glencoe, 1957, s. 225 ff.), kun den absolutte mængde goder, men også den relative mængde goder, der ligger til grund for »relative deprivation«.

I dette lys bør man også se den meget omfattende diskussion af Marx' såkaldte »elendighedsteori«, en diskussion som Marx utvivlsomt ville have karakteriseret som vulgær, således som den typisk er kommet til udtryk. Diskussionens udgangspunkt har normalt været »Det kommunistiske partis manifest«, som ganske vist er en begavet politisk pamflet, men som savner den for et videnskabeligt arbejde nødvendige præcision. Videnskabsmænd som Schumpeter (London 1966, s. 34) og Wright Mills (New York 1963, s. 111) ser »elendighedsteorien« som en mekanisk prediktion uden yderligere analyse og følger derfor intet nyt til de mindre indforståede Marx-kritikere på dette punkt. (»Det kommunistiske partis manifest« er fra 1848 – et tidspunkt, hvor Marx endnu ikke endeligt havde afklaret sit forhold til økonomien og f.eks. ikke havde udformet sin merværditeori, som jo ikke kunne undgå at få indflydelse på hans løn-teori).

For det første synes antagelsen – således som den er næret af »manifestet« om materiel forarmelse at modsiges af Marx' teorier om en fuldt udviklet og modnet kapitalisme før revolutionens indtræden.

»Det store historiske aspekt ved kapitalen er at frembringe dette *merarbejde*, overflødig arbejde fra den blotte brugsværdis standpunkt, fra den blotte subsistens' standpunkt, og dens historiske bestemmelse er opfyldt. (1/) såsnart behovene selv er så udviklede, at merarbejdet ud over det nødvendige selv er et almindeligt behov, at det fremgår af selve det individuelle behov; (2/) . . . og endelig (3/) i og med at den udvikling af arbejdets pro-

duktivkræfter . . . er så fremskreden, . . . at det arbejde, hvor menneskene gør, hvad de kan lade ting gøre for sig, altså er ophørt.«⁹⁵

Her siges det jo tydeligt, at kapitalismen først vil blive afløst af et nyt system, når et højt behovsniveau er opnået og tilfredsstillet ved et højt automationsniveau.

For det andet. Hvis man ser på følgende citat fra Kapitalens I. bind:

»Jo talrigere dette lazaruslag af arbejderklassen og den industrielle reservearme er, desto større er også den officielle pauperisme. Dette er den kapitalistiske akkumulations absolutte og almindelige lov. I sine virkninger modificeres den som alle andre love af mangfoldige omstændigheder, som vi ikke kan analysere her.«⁹⁶

så må man erkende, at det umiddelbart støtter antagelsen om materiel forarmelse. Den sidste sætning giver dog en kraftig påmindelse om, hvor forsigtig man bør være med prediktioner. For det tredje – og for mig at se det væsentlige – har elendighedsteorien et langt videre indhold end lønforarmelse. Det ville også være meget ulogisk, hvis Marx – hvis teori, som vi har set, ikke betragter indkomst som en afgørende variabel – her placerer lønforhold som noget centralt. Jeg vil belyse, hvad jeg mener under anvendelse af citater fra flere forskellige af Marx' arbejder, dels for at understrege at det ikke er en overfortolkning af et tilfældigt citat, dels fordi det har en betydelig sociologisk interesse.

»En stor del af det voksende merprodukt, som arbejderne selv frembringer og som forvandles til yderligere kapital, strømmer tilbage til dem som betalingsmidler, således at omfanget af deres nydelser vokser og de kan forøge deres forbrug af klæder, blive bedre udstyret med møbler o.s.v., og de bliver i stand til at samle små reservefonds af penge. Men lige så lidt som bedre klæder og ernæring, bedre behandling og peculium ophæver udbytningen af slaverne og ophæver deres afhængighedsforhold, lige så lidt er det tilfældet for lønarbejderne. Stigende pris på arbejdet som følge af kapitalens egen vækst, fører i virkeligheden bare til at den gyldne lænke, som lønarbejderen har smedet til sig selv, nu er lettere at bære og tillader ham større bevægelsesfrihed.«⁹⁷

Ud over, at det første afsnit af dette citat modsiger elendighedsteorien i dens banaleste

95. Kritik af den politiske økonomi, op. cit. p. 146–7, delvis min udh.

96. Das Kapital I, MEW 23, p. 673–4, delvis min udh.

97. ibid p. 646.

udformning, er der i dets sidste afsnit en understregning af, at noget andet ligger bag al den snak om lønforhold. Og dette andet er netop lønarbejderens generelle situation under den kapitalistiske produktionsmåde, hans stilling under de dér rådende samfundsmæssige produktionsforhold, hans tvang til at udføre merarbejde. Her skal man søge den egentlige elendighedsteori, ved merarbejdet og dets pendant: kapitalakkumuleringen. Arbejderens fastholdelse – »fastere til kapitalen end Hephästos' lænke bandt Prometheus til klippen« – fører til

»akkumulation af elendighed som svarer til akkumulation af kapital. Akkumulation af rigdom ved den ene pol er altså samtidig akkumulation af elendighed, arbejdsbyrde, slaveri, uvidenhed, brutalisering og moralsk degradering ved den modsatte pol... / og i samme udstrækning som kapitalens akkumulation påskyndes, må arbejderens vilkår stadig forværres *enten arbejdsløsheden er høj eller lav.*«⁹⁸

Er »elendighedsteorien« ikke anerkendt, er til gengæld Marx' forudsigtelse af kapitalens koncentration det. Men netop kapitalens koncentration er betingelsen for forarmelse – ikke i dens vulgære betydning, men forarmelse i betydningen: lønarbejdets stadige udvidelse indenfor den kapitalistiske produktionsmåde.

»*Allerede i begrebet om den frie arbejder ligger, at han er pauper: virtuel pauper.*« »Det er kun i den på kapitalen baserede produktionsmåde, at pauperismen fremtræder som resultat af selve arbejdet, af udviklingen af arbejdets produktivkraft.«⁹⁹

Begrebet »pauper« betegner her ganske enkelt lønarbejderen, ikke nødvendigvis en fattig lønarbejder, men lønarbejder, ret og slet. Hvorledes man skal forstå, at lønarbejderen per se er fattig, ligger i selve lønarbejdets forhold til kapitalen, i den absolutte adskillelse mellem arbejde og kapital. I et vanskeligt tilgængeligt afsnit i »Grundrisse« gør Marx rede for, hvorledes

»arbejdet på den ene side er den *absolutte armod som genstand* og på den anden side er rigdommens almindelige mulighed som subjekt og aktivitet.«¹⁰⁰

Det fremgår af dette kapitel¹⁰¹ i »Grundrisse«, at arbejdet, adskilt fra ejendommen, således som det er tilfældet i det kapitalistiske sam-

fund, intet er, eller rettere, det er den *absolutte fattigdom*,

»ikke armod som mangel, men som fuldstændig udelukkelse af den genstandsmæssige rigdom.«¹⁰²

Kapitalismens udvikling er altså betinget af stigende pauperisme, i den forstand, at flere og flere stilles over for kapitalen, som eksisterer som objektiveret arbejde, som tingsliggjort levende arbejde. Arbejderens klassesituation viser sig derfor i dobbelt forstand: 1. som i absolut forstand subjektiv fattigdom, som manifesterer sig i hans manglende evne til at frembringe noget uden ved hjælp af kapitalen; som ejendomsløs, uden adgang til produktionsmidlerne; som pauper. 2. Som konfronteret med resultatet af hans eget merarbejde, som han nu anvender i kapitalens tjeneste, hvorved et nyt merarbejde frembringes. Ikke alene træder den enkelte arbejder fattigere ud af processen end han gik ind i den, thi et stykke tingsliggjort arbejde eksisterer nu som mulighed for yderligere udbygning, som genstandsmæssig rigdom; men også den samfundsmæssige forarmelse er taget til, idet der er lagt en alen til kapitalen, som nu investeres i kapitaludstyr, forøger kapitalens organiske sammensætning; som konsekvens er »pauper virtualiter« blevet »pauper realiter«, endnu en lønarbejder er skabt, forarmelsen er tiltaget.¹⁰³

Kun forstået på denne måde er »elendighedsteorien« placeret konsekvens-logisk i Marx' system; ikke som banal konstatering af lønarbejdets kvantitativt forøgede omfang, men som præcisering af Marx' understregning af, at den teknologiske udvikling medfører – ikke lønforarmelse – men det tingsliggjorte arbejdes stadig mere omfattende »herredømme, kommando over levende« (ibid. s. 174) arbejde, at dette bli-

101. Dette kapitel er samtidig et vigtigt dokument til forståelse af den historiske materialisme.

102. ibid p. 123.

103. Se også Marx' posthumt offentliggjorte forarbejde til Kapitalen, »Resultate des unmittelbaren Produktionsprozesses«, Frankfurt 1969, p. 85-6: »Den kapitalistiske produktion er ikke kun reproduktion af forholdet, den er en reproduktion i stadig større skala, og i samme grad som arbejdets samfundsmæssige produktivkraft udvikles med den kapitalistiske produktionsmåde, vokser den overfor arbejderen ophobede rigdom som en ham beherskende rigdom, som kapital, i samme grad udvides rigdommens verden som en for ham fremmed verden og en verden, der behersker ham; i samme forhold udvikles omvendt hans subjektive armod, trang og afhængighed. Udpumpningen af ham og rigdommens overflod modsvarer hinanden, følges ad. Samtidig forøges størrelsen af kapitalens levende produktionsmidler, det arbejdende proletariat. Kapitalens vækst og proletariatets forøgelse fremtræder derfor som sammenhørende, omend polære produkter af samme proces.« (Delvis min udh.)

98. ibid p. 675, min udh.

99. Kritik af den politiske økonomi, op. cit. p. 270-1.

100. ibid p. 123.

ver den fremskredne kapitalismes væsentlige karakteristikon i mere og mere udpræget grad.¹⁰⁴ Der er derfor i Marx' forfatterskab rigeligt belæg for at afvise den mest almindelige fortolkning af elendighedsteorien, og at sætte denne ind i en logisk rimelig sammenhæng, hvor det viser sig, at merarbejds-kategorien endnu engang har en fremtrædende plads.¹⁰⁵

Samtidig må der imidlertid erkendes, at Marx ikke selv er 'uden skyld i misfortolkningerne med sine undertiden noget tvetydige udtalelser om det kapitalistiske samfunds udviklingsforløb, udtalelser som har været »gefundenes Fressen« for Marx-kritikere, men som ingen sammenhæng har med Marx' økonomisk-sociologiske analyse af det kapitalistiske samfund.

I endnu en sammenhæng er det nødvendigt at beskæftige sig med indkomstbegrebets forhold til klassebegrebet, nemlig spørgsmålet om *indkomst-kildernes* betydning.

I en artikel i »Häftan för Kritiska Studier« (nr. 4, 1968, s. 20–27) har Bo Lindensjö redegjort for sit syn på Marx' klassebegreb. Han skelner mellem økonomiske, sociologiske og politiske klasser hos Marx, og det er i denne forbindelse det, han kalder økonomiske klasser, der interesserer os. (Joachim Israel følger i sin artikel om klasser i Acta Sociologica helt Bo Lindensjö på dette punkt¹⁰⁶ (J. Israel, 1970, s. 11–29)).

Lindensjö's tekstudgangspunkt er Marx' ufuldendte kapitel i Kapitalens 3. bind¹⁰⁷ (gen-givet i Bottomore and Rubel, London 1963, s. 186–87), hvor Marx siger, at de tre store klasser i et moderne samfund baseret på den kapitalistiske produktionsmåde er lønarbejdere, kapitalister og jordejere, og Bo Lindensjö definerer derfor økonomiske klasser som

104. En meget interessant analyse af »Verelendung« findes hos Werner Hoffman i bogen »Folgen einer Theorie. Essays über »Das Kapital« von Karl Marx«, Frankfurt a.M. 1969. Hoffman går betydeligt videre i sin fortolkning end jeg har gjort det her, men jeg kan i al fald være enig med ham i dette synspunkt: »For 'Kapitalens' Marx træder lønnen derimod i baggrunden til fordel for andre kriterier for arbejdernes situation og dens udviklings-tendenser.« (p. 31).

105. »Denne kraft, der både opretholder værdien og skaber ny værdi er derfor kapitalens kraft og denne proces fremtræder som dens selvvalorisering ('Selbstverwertung') og endnu mere som arbejderens forarmelse (min udh.), hvor den af ham skabte værdi samtidig skaber værdi, der er fremmed for ham.« Marx, Resultate . . . op. cit. p. 16.

106. J. Israel, Remarks concerning some Problems of Marxist Class Theory, i: Acta Sociologica Vol. .XIII, no. 1:1970.

107. Det er karakteristisk, at den eneste tekst, Lindensjö anvender fra Marx' senere økonomiske værker, er dette torso-kapitel. Det forekommer højst betænkeligt at indlade sig på en definition af »økonomiske klasser« uden overhovedet at analysere Marx' økonomiske undersøgelser af det kapitalistiske samfund.

»sociale grupper med en specifik funktion i den samfundsmæssige økonomi som kan udskilles ud fra ligheder hvad angår indkomstkildernes art. (op.cit., s. 23).

Ser man imidlertid nærmere på denne tekst, fremgår det, at udviklingen henimod en klassestruktur »i sin rene form« er tilsløret af »overgangsstrata«; men dette er »ligeegyldigt for vores analyse«. Den konstante *tendens* går mod en adskillelse af produktionsmidlerne fra arbejdet, mod en stigende koncentration, hvormed mere og mere arbejde bliver lønarbejde. Hertil svarer imidlertid »på den anden side grundejendommens selvstændige adskillelse fra kapital og arbejde«,¹⁰⁸ d.v.s. en transformation af jordejendommen til en form, som svarer til den kapitalistiske produktionsmåde. Det er rigtignok uklart, hvad Marx her forstår ved jordejendommen på dette udviklede niveau, men Marx går videre og siger, at

»Ved første øjekast er det det ensartede ved indkomsten og indkomstkilderne . . . Men under denne synsvinkel ville f.eks. læger og embedsmænd også udgøre to klasser, da de tilhører to forskellige samfundsmæssige grupper, hvor indkomsten for hver gruppes medlemmer stammer fra samme kilde. Det samme ville være tilfældet for. . .«¹⁰⁹

– og Marx nævner en række andre grupper, hvor-efter teksten brydes. Men allerede her forekommer det mig, står det klart, at Marx netop ikke ville benytte indkomstkilder som klassedistinkti-onskriterier. Det er imidlertid en for Marx typisk fremgangsmåde at begynde med det »umiddelbare«, »ved første øjekast«, »det fremtræder som«. Jeg skal nu med henvisning til Kapitalens 3. bind og »Theorien über den Mehrwert« 3. bind vise, at Marx ganske utvetydigt afviste synspunktet. Men først to bemærkninger.

1. Hvis man benytter indkomstkilder som kriterier, hvorfor så begrænse sig til disse grupper; med hvilken begrundelse medtager man jordejere, og ikke f.eks. pengeejere (»den rentebærende kapital«), handelskapitalen etc.?

2. Konsekvensen af synspunktet strider også mod dette, at man ikke kan betragte alle lønarbejdere som tilhørende arbejderklassen.¹¹⁰ Herefter Marx' syn på sagen, som, så vidt jeg kan se, er dette, at der findes forskellige slags kapitalister,

108. MEW 25, p. 892.

109. MEW 25, p. 893, min udh.

110. »Enhver produktiv arbejder er lønarbejder, men derfor er enhver lønarbejder ikke produktiv arbejder.« Marx, Resultate . . . op. cit. p. 66.

som imidlertid ikke kan betragtes som forskellige klasser i den kapitalistiske produktionsmåde. I dennes »rene form« findes der arbejdere og kapitalister, og

»hvorledes merværdien deles . . . mellem forskellige slags kapitalister er i virkeligheden ganske ligegyldigt for lønarbejderen.«¹¹¹

Imidlertid findes der i det endnu ikke fuldendte stadium af denne produktionsmåde reminiscenser af ældre produktionsmåder, med hvem den industrielle kapitalist må kæmpe om *merværdiens fordeling*.

»Ligesom den fungerende kapitalist pumper merarbejdet ud af arbejderen, og følgelig pumper merværdien og merproduktet ud af ham i form af profit, således pumper atter grundbesidderen en del af denne merværdi eller dette merprodukt ud af kapitalisten i form af jordrente.«¹¹²

Det centrale er her, at det er *merværdien*, der kæmpes om blandt »forskellige slags kapitalister«. At det for Marx faktisk forholder sig sådan, fremgår meget klart i dette citat:

»At varens værdi opløser sig dels i værdien af de deri indeholdte varer, dels i værdien af arbejdet, og dels i ubetalt, men ikke desto mindre sælgeligt arbejde, og at den del af varens værdi, der består af ubetalt arbejde – dens merværdi – på sin side igen opløses i rente, industriel profit og jordrente, d.v.s. at den umiddelbare accapareur (i.e. opsamlere) og 'producent' af denne samlede merværdi må afgive dele af den: en til jordejeren, en anden til kapitalejeren og en tredje, som han selv beholder . . . Analysen af merværdien i disse særlige rubrikker, kategorier er meget forståelig og den er på ingen måde i modstrid med selve værdiloven.«¹¹³

Men Lindensjö kan slet ikke analysere merværdibegrebet ud fra den begrænsede litteratur han stiller til sin disposition. Antagonismen i systemet findes mellem betalt og ubetalt arbejde; dette at man spalter merværdien op, giver delene forskellige navne, giver dem til forskellige grupper af kapitalister ændrer intet ved sagens reelle indhold, men har mystificeret bl.a. dem Marx kaldte »vulgærøkonomer«, til forskel fra de »klassiske økonomer«, som Marx satte meget højt. Disse klassiske økonomer, som Ricardo og Smith, ville, siger Marx, begribe den indre sammenhæng, den indre enhed.

»De reducerer således jordrenten til ekstraprofit, hvorved den ophæves som særlig, *selvstændig* form og hvorved den adskilles fra sin synlige kilde, jorden. De fratager også (penge-)renten sin selvstændige form ved at eftergive den som en del af profitten.«¹¹⁴

Når Lindensjö oven i købet peger på en overensstemmelse mellem Marx og Smith »hvad angår indkomstkilderne«, synes dette altså at være korrekt, men rigtig nok på en anden måde, end han forestiller sig det.

Man må altså afvise teorien om indkomstkildernes betydning for klasseproblematikken hos Marx, ja Marx går endog så vidt, at han siger,

»Indkomstformen og indkomstkilderne udtrykker de kapitalistiske produktionsforhold i deres mest *fetichistiske* form.«¹¹⁵

VIII. Den »gamle middelklasse«

De begreber og den fortolkning af dem, der indtil nu er lagt frem, vil nu blive forsøgt anvendt på nogle af de kategorier af mennesker, som i mange moderne fremstillinger karakteriseres som klasser.

Det er min opfattelse, at forsøgene på på marxsk grundlag at give »middelklassen« – den være sig »gammel« eller »ny« – en selvstændig plads, har forfejlet deres mål.

Det er rigtigt, når man – som mange har gjort det – henviser til steder i Marx' forfatter-skab, hvor disse eller hine befolkningslag eller erhvervsgrupper nævnes, og undertiden endog benævnes som klasser. Ikke mindst har (endnu engang) Det kommunistiske partis Manifest været hyppigt citeret. Her nævnes en hel række »klasser»: ». . . fri mand og slave, patricier og plebejer, baron og livegen, lavmester og svend, kort sagt: undertrykkere og undertrykte« (Marx og Engels i Marx, København 1962, s. 159) og igen i samme værk s. 160: »I det gamle Rom har vi patriciere, riddere, plebejere, slaver; i middelalderen feudalherrer, vasaller, lavmestre, svende, livegne«, og indenfor disse »klasser« atter særlige inddelinger, ja der er »en mangfoldighed af sociale trin«. Selv indenfor den kapitalistiske samfundsformation nævnes der flere grupper; således har K. Svalastoga i sin bog »Social Differentiation«, (New York 1965, s. 54) talt sig frem til fem sådanne

111. MEW 26.3, p. 480.

112. »Karl Marx«, op. cit. p. 235.

113. MEW 26.3, p. 500.

114. MEW 26.3, p. 490.

115. ibid p. 445.

»sociale klasser: 1. (adeligt) aristokrati 2. bourgeoisie 3. småbourgeoisie 4. proletariat 5. pjaleproletariat.«

Det er rigtigt, når Svalastoga siger, »at Marx' terminologi er ualmindelig vag om emnet social klasse« (ibid. s. 54). Marx nåede som bekendt aldrig at fuldføre sit kapitel om klasser i Kapitalen, hvorfor man har været nødt til at deducere sig frem til hans klassebegreb gennem hans analyser af det kapitalistiske samfund. Det er derimod under ingen omstændigheder forsvarligt blot at fæstne sig ved passager, hvori ordet »klasse« indgår, og der ud fra bestemte Marx' klassebegreb, uden iøvrigt at analysere hans økonomiske forfatterskab. Så meget desto mere uantageligt bliver det, når man benytter det af Marx' værker, der m.h.t. videnskabelig stringens, står svagest. Manifestet var et partiprogram, først og fremmest.

Men selv i dette arbejde findes tilstrækkeligt med anvisninger på, at den form for analyse ikke er farbar vej. »En omhyggelig læsning af det kommunistiske manifest« (Svalastoga, ibid. s. 54) viser faktisk, at Marx' grundlæggende model var dikotom (5: todelte).

»Hele samfundet spalter sig mere og mere i to fjendtlige lejre, i to store klasser, der står i direkte modsætning til hinanden: bourgeoisiet og proletariatet« [1]. »De tidligere små middelstandsfolk, de små industridrivende, småhandlende og små rentenydere, håndværkerne og bønderne, alle disse klasser synker ned i proletariatet« (ibid. s. 167, min udh.). »Af alle de klasser, som i dag står over for bourgeoisiet, er det kun proletariatet, der er en virkelig revolutionær klasse. De andre klasser går tilbage og forsvinder efterhånden som storindustrien trænger frem.«¹¹⁶ o.s.v.

Der findes som nævnt betydeligere tekster, som kunne være bragt i anvendelse til afvisning af kritikken mod Marx. Men allerede her – på denne *kritikernes egen grund* – fremgår det, at Marx ikke havde noget statisk system i tankerne. Samfundet var i konstant bevægelse mod nye fremtrædelsesformer, tendensen gik mod den »rene form«.

Jeg skal ikke komme ind på problemet om de samfundsmæssige epokers afløsning af hinanden, periodiseringsproblematikken etc., som hører hjemme under en behandling af den historiske materialisme,¹¹⁷ men blot gøre opmærksom på, at der er forskel på, om man taler om samfundsformation, og om man taler om produkti-

onsmåde. Der er intet til hinder for, at der indenfor den kapitalistiske samfundsformation kan findes flere produktionsmåder side om side (dog er den kapitalistiske den dominerende; derfor navnet). Dette gør imidlertid ikke disse rester af tidligere produktionsmåder kapitalistiske, men samfundsudviklingen vil derimod efter Marx' opfattelse reducere deres funktion mere og mere. Derfor er det også ganske rigtigt, når S. Ossowski siger, at

»denne dikotome klassesdeling af det kapitalistiske samfund er ikke inkonsistent med eksistensen af andre sociale grupper, så længe man accepterer synsmåden at andre af produktionsrelationernes former og de hertil svarende klasser har overlevet fra det forgangne til dette samfund.«¹¹⁸

Hvad der derfor er nødvendigt – og af interesse i denne afhandling – er at undersøge klassebegrebets inklusivitet, d.v.s. hvilke grupper hører til under den kapitalistiske produktionsmåde, thi kun disse grupper har betydning for udviklingens dynamik, for samfundets bevægelseslove.

Ved det, man kalder den »gamle middelklasse«, forstår man normalt små håndværksmestre, detailhandlere o.lign. »småkapitalister«, som Wright Mills kalder dem, hvis vigtigste karakteristikon var, at de selv ejede deres produktionsmidler; »petit bourgeoisiet« i Marx' egen terminologi.

Ossowski leverer (op. cit. s. 75-79) en fortolkning, efter hvilken der findes to definitioner af petit-bourgeoisiet hos Marx.

1. Den ene definition er en overlappning af kriterierne a) ejendomsret til produktionsmidlerne, b) ansatte arbejdere (som dog ikke inkluderer »højere ledelsesmæssige funktioner«. Man ikke alene ejer, men gør også selv direkte brug af produktionsmidlerne.

2. Den anden definition er snævrere, idet der nok er tale om ejerskab og arbejde fra petit-bourgeois'ens side, men han har ikke ansat personel.

Det forekommer klart, når man læser de relevante tekster, at begrebet ejendomsret til produktionsmidlerne hos Marx må bestemmes nøjere, før man kan bruge det mere entydigt. Der forudsættes et vist udviklingsniveau, før man kan karakterisere produktionen som specifikt-kapitalistisk. Denne udvidelse til en højere skala (»Erweiterung der Stufenleiter«) er en

116. Udvalgte Skrifter, op. cit. p. 160 og 169.

117. Se f. eks. Balibar i: Althusser og Balibar, Att läsa Kapi-talet II, Stockholm 1970.

118. S. Ossowski, Class Structure in the Social Consciousness, London 1963, p. 83.

forudsætning for kapitalens reelle underordnen sig produktionsmidlerne med værdiforøgelse for øje.

Hvorledes Marx beskriver tidligere tiders ejendomsforhold og kapitalens oprindelige akkumulation er det ikke stedet her at komme ind på. Jeg skal blot pege på håndværksmestrene, som den marginalgruppe, der hyppigst har været fremholdt i spørgsmålet om ejendomsret til produktionsmidlerne, og sætte det ind i den for mig at se rigtige teoretiske sammenhæng.

Kapitalforholdet drejer sig ikke først og fremmest om *formalia*, om juridisk ejendomsret til produktionsmidlerne; det drejer sig *også* om dette, men væsentligst er det, jeg tidligere beskrev som de faktisk-retlige forhold.

»arbejdets formelle subsumering under kapitalen. Det er enhver kapitalistisk produktionsproces' almene form; men det er samtidig en *særlig* form ved siden af den udviklede *specifikt-kapitalistiske* produktionsmåde, fordi sidstnævnte nødvendigvis medfører den førstnævnte, mens førstnævnte på ingen måde nødvendigvis medfører sidstnævnte.«¹¹⁸

Marx indfører her en vigtig distinktion mellem den kapitalistiske produktionsproces' almene form, som indebærer en *formel underordning* under kapitalen, og som specialtilfælde af den formelle eksisterer den *reelle underordning* under kapitalen, som er det egentlige specifikt-kapitalistiske produktionsforhold.

Efterhånden som kapitalismen udvikler sig, vil mere og mere arbejde kunne henregnes under den specifikt-kapitalistiske produktionsmåde, men endnu i dag eksisterer der sådanne tidlige-kapitalistiske produktionsformer, hvor ejeren kun formelt kan kalde sig kapitalist.

Men de forskellige former, »hvor arbejderen er ejer, eller hvor ejeren arbejder«,¹²⁰ vil tendere mod deres opløsning.

Hvorfor kan han endnu ikke kalde sig »reel« kapitalist?

Der er især to grunde hertil,

- 1) hans forhold til arbejdet,
- 2) hans forhold til arbejdets resultater.

ad 1. For så vidt som håndværksmesteren selv ejede produktionsbetingelserne, håndværktøjet (skønt det slet ikke var ualmindeligt, at håndværkssvendene selv medbragte deres eget værktøj) og arbejdsmaterialet, for så vidt

»er han *kapitalist*. Men som kapitalist er han ikke *mester*. Han er selv først og fremmest *håndværker* og antages at være mester i sit håndværk.«¹²¹ »Her er arbejdet selv endnu halvt kunstnerisk, halvt mål i sig selv etc. Mesterskab.«¹²²

Grundlaget for håndværksbedriften er en bestemt håndværksmæssig uddannelse, en vis professionalisme i arbejdet, et selvstændigt personligt stykke arbejde, som skal udføres.

Håndværksmesteren står på toppen af hierarkiet indenfor bedriften, men hans forhold til lærlinge og svende er ikke i første omgang kapitalistens forhold, men *mesterens*, altså rent fagligt. Hans arbejdes formål er »opretholdelse af den enkelte ejer og hans familie« (ibid. s. 200) og ikke *værdifrembringelse*.

»Han står ikke overfor sine arbejdere *som blot og bar købmand* . . . *Standmæssig eksistens* – ikke bytteværdien som sådan, ikke berigelsen som sådan – fremtræder her som mål for og resultat af det fremmede arbejdes udbygning.«¹²³

Det er klart, at der også fandt udbygning sted i disse håndværksbedrifter. Men formen var en *absolut* merværdiskabelse, gennem arbejdstidsforlængelse, i modsætning til den specifikt – kapitalistiske produktionsmåde, hvor der er tale om *relativ* merværdiproduktion (se tidl.); håndværksmesteren bliver, når han begynder at tilegne sig *relativ* merværdi »ikke kapitalist som mester, men mester som kapitalist.«¹²⁴ ad 2.

»Ved det bymæssige håndværk er produktionens umiddelbare, hovedsagelige mål – omend dette håndværk i det væsentlige beror på bytning og frembringelse af bytteværdier – *subsistens som håndværker, som håndværksmester, altså* brugsværdi, ikke *berigelse*, ikke *bytteværdien som bytteværdi*. Produktionen er derfor overalt underordnet en forudsat konsumtion.«¹²⁵

Under disse forhold kunne han ikke fremtræde som fuldgyldig kapitalist. Hans kapital var bundet til en bestemt brugsværdiform. Hans virksomhed var helt og holdent indrettet på skabelse af bestemte produkter, og mulighed for kapitaldannelse var begrænset af hans virksomhed. Hans mål var brugsværdien, ikke *værdi* i almindelighed. Der var tale om en brugsværdiens dominans, en dominans af den mod

121. Marx, Resultate . . . op. cit. p. 55.

122. Kritik af den politiske økonomi, op. cit. p. 229.

123. Resultate . . . op. cit. p. 56.

124. ibid. p. 56.

125. Kritik af den politiske økonomi, op. cit. p. 246.

119. Marx, Resultate . . . op. cit. p. 46.

120. Kritik af den politiske økonomi, op. cit. p. 228.

det umiddelbare forbrug rettede produktion. Håndværksmesteren tilstræber et kvalitetsprodukt først og fremmest, en brugsgenstand – ikke en merværdi.

Den kapitalistiske produktionsmåde er på de mere udviklede stadier, som vi har set det, karakteriseret ved produktion af varer, d.v.s. ting, hvis materielle karakteristika var kapitalen ligegyldig, fordi målet var merværdien; den er karakteriseret ved upersonlig produktion, hvor det er kapitalisten aldeles ligegyldigt, hvilket arbejde, der skaber ham merværdien. En produktion, hvor det kun er kapitalakkumuleringen om at gøre.

En af den specifikt-kapitalistiske produktionsmådes forudsætninger er revolutionen i den teknologiske udvikling,

»anvendelsen af maskiner, og overhovedet produktionsprocessens forvandling gennem den beviste *anvendelse* af naturvidenskab, mekanik, kemi o.s.v. for bestemte formål, *teknologi* o.s.v. ligesom det til alt dette svarende *arbejde i en større skala* o.s.v.«¹²⁶

Underordningens karakter bliver herved også en ganske anden end den personlige, hierarkiske underordning under den tidlige kapitalisme. Den får en mere og mere *mystificerende* karakter: thi på den ene side er arbejderne i endnu højere grad blevet formelt frie arbejdere, på den anden side stilles de over for kapitalens – gennem teknologien etc. – udviklede produktivkraft som tilsyneladende fremmed magt.

På et eller andet udviklingstrin må det punkt findes, hvor ejeren af produktionsmidler kan siges at gå over fra en formel til en reel underordning sig arbejdet.

Marx nævner som eksempler to kriterier, som må tages i betragtning: 1) den indskudte kapitalens størrelse, 2) antal ansatte arbejdere.

». . . dette kan indtræde i virkeligheden endnu kun nominelt, hvor kapitalisten beskæftiger i det mindste så mange arbejdere, at den af ham producerede merværdi er tilstrækkelig som indkomst både for hans konsumtion og som akkumulationsfond, således at han selv bliver fritaget for det umiddelbare arbejde og kun arbejder som *kapitalist*.«¹²⁷

altså ikke længere som *mester*. Dette er det *nomielle* kriterium, som allerede udelukker den ejer af produktionsmidler, som ikke har ansat personel. Denne forbliver *reminiscens*, indtil produktivkræfternes udvikling gør det umuligt for

ham at klare sig, thi det er kapitalens princip at »nedlægge hånddelaget i de døde naturkræfter.«¹²⁸

Men det samme gælder for så vidt også for den lille håndværksmester, som har ansatte arbejdere. Også han bliver offer for den teknologiske udvikling. Det må derfor være den rimelige fortolkning, at først når det specifikt-kapitalistiske stadium er nået, bliver kapitalen produktiv, bliver merværdien betingelse for kapitalakkumuleringen.

»For at kapitalen kan eksistere som kapital – kan leve af profit såvel som akkumulere –, må dens gevinst være = summen af mange, samtidige, levende arbejdsdages mertid.« [/] »Merarbejdet må altså på forhånd være stort nok til, at man igen kan anvende en del af det som kapital.

Det må altså altid være på det trin, hvor en vis mængde af den samfundsmæssige rigdom allerede er koncentreret på én hånd, objektivt, – en mængde, der altså fremtræder som kapital, først som bytning med mange arbejdere, senere som produktion ved mange arbejdere, kombination af arbejdere, og som er i stand til at sætte et vist kvantum levende arbejdsformåen i arbejde på én gang.«¹²⁸

Først i det øjeblik ejeren af produktionsmidlerne er frigjort fra det *umiddelbare arbejde*, kan han betragtes »som *kapitalist*, som overopsynsmand og processens leder.«¹²⁹ Eller som Wright Mills udtrykker det: »Snarere end et forhold, hvor ejeren er med i bedriften, er de klasseprægede ejendomsforhold ensbetydende med, at han ikke behøver at deltage.«¹³⁰

Spørgsmålet er imidlertid, om man i dag på en meningsfuld måde kan hævde, at den »gamle middelklasse« endnu eksisterer, om m.a.o. Marx' profeti om dens undergang ikke allerede er opfyldt. Statistikken er tydeligvis i vanskeligheder, når den helt arbitrært sætter grænsen mellem industri og håndværk ved virksomheder, som har over eller under 6 ansatte. Denne definition har i al fald intet at gøre med, om der er tale om kapitalistisk produktion i specifik forstand eller ej.

Som nævnt var forskellen mellem merværditilegnelse ved produktion med blot formel underordning af arbejdet og produktion i »større skala« den, at det i det første tilfælde drejede sig om absolut, i det sidste om relativ merværditilegnelse; mens den absolutte merværdi

128. Kritik af den politiske økonomi, op. cit. p. 265.

128. *ibid.* p. 265 og 266.

129. Resultate . . . op. cit. p. 48.

130. C. Wright Mills, De nye middelklasser, Kbh. 1968 p. 36.

126. Resultate . . . op. cit. p. 50.

127. *ibid.* p. 48.

kan forøges ved arbejdsdagens forlængelse, kræver en forøgelse af den relative merværdi en forandring af kapitalens organiske sammensætning.

Der findes næppe i dag den håndværksbedrift, som ikke i større eller mindre grad er mekaniseret. Og for så vidt som der er ansatte arbejdere i denne bedrift, indebærer disses arbejde altså en skabelse af relativ merværdi. Der findes ganske vist endnu helt små håndværksbedrifter, som slet ingen beskæftigede har ud over håndværkeren selv; men for det første er den gruppe så forsvindende, at der ingen grund er til at beskæftige sig med den i større sammenhænge, for det andet er produktionen her *slet ikke* kapitalistisk, da hverken absolut eller relativ merværdi skabes, og endelig har de ingen som helst indflydelse på udviklingens gang. I virkeligheden var det rimeligste at betragte dem som en del af den personligt tjenesteydende gruppe, altså som i marxsk forstand udførende uproduktivt arbejde. Emil Grünberg når derfor også efter »grundig og alsidig diskussion af den i litteraturen og i praksis opstillede definition af håndværk«¹³¹ til følgende konklusion:

»Det viser sig, at i tidens løb er de væsentligste kendetegn ved det gamle håndværk faktisk forsvundet og de har ingen gyldighed længere. *Der findes ingen grundlæggende modsætning eller forskel – hvorledes den end skulle være beskaffen – mellem det nutidige håndværk og den ramme, som det eksisterer i.*«¹³²

Det tjener derfor intet formål at søge at lokalisere den »gamle middelklasse« i en af Marx inspireret klasseanalyse. Den kan højst være et kuriosum i en sociografisk kortlægning af samfundet.

IX. Managementgruppen

Der findes en gruppe som nok mere end nogen anden har voldt vanskeligheder ved indplacering i Marx' klassesystem; det er den gruppe, som vistnok dækkes bedst ved betegnelsen »managementgruppen«.

Managementgruppen har ikke savnet opmærksomhed. Blandt de mere prominente forfattere, som har beskæftiget sig med den kan nævnes James Burnham (New York 1941), Berle, Jr. & Means (New York 1934), Ralf Dahrendorf

(London 1969) og Baran & Sweezy (Hammondsworth 1968).

Det karakteristiske for fremstillingerne (bortset fra Baran & Sweezy) er ikke en explicit marxistisk referenceramme, men gruppens spændende placering som umiddelbart på en og samme tid forvalter og ikke-ejer, adskillelsen mellem kontrolfunktion og ejendomsret.

Jeg vælger med forsæt at holde mig til den problematik, som direkte har sammenhæng med mit emne, og undgår dermed at komme ind på den langt videregående emnekreds, som omfattes af begrebet magt, som i både den økonomiske, sociologiske og politiske litteratur er repræsenteret ved en meget righoldig forskning. Mit emne er Marx' »an sich« – klassebegreb, og det er ud fra dette, problemet vil blive anskuet. M.a.o. er manageren qua lønarbejder proletar, eller er han qua produktionsleder kapitalist?

En nøjere undersøgelse af Marx' forfatterskab og problemets centrale placering i mange moderne forskningsarbejder gør det hurtigt klart (endnu engang), at en blot og bar distinktion mellem ejerne af produktionsmidlerne og lønarbejderne er henvist til det præmature undersøgelsesstadium.

Marx har faktisk indirekte beskæftiget sig med spørgsmålet, omend han naturligvis ikke har kunnet forudse dets omfang i et højt udviklet kapitalistisk samfund.

Jeg tror, man kan finde ansatser til Marx' syn på sagen ved at gå tilbage til hans beskrivelse af forholdet mellem den rentebærende kapital og den industrielle kapital i den tidlige kapitalisme.

Den rentebærende kapital tilstedeværelse var en nødvendig historisk forudsætning for kapitalismens opståen. Dens funktion var at udlåne penge til den industrielle kapitalist, som derefter forvandlede pengene til kapital. Marx taler om, at kapitalisten eksisterede dobbelt¹³³ på dette stadium: juridisk, som ejer af penge, og økonomisk som faktisk anvender af pengene i den kapitalistiske produktion, som *fungerende* kapitalist.

»Hvad pengelåneren i virkeligheden sælger til den industrielle kapitalist – hvad der sker i denne transaktion er kun dette: han overlader ham pengene som ejendom i en bestemt tid.«¹³⁴

131. F. Behrens, Produktive Arbeit und technische Intelligenz, p. 92.

132. E. Grünberg, Der Mittelstand in der kapitalistischen Gesellschaft, Leipzig 1932, p. 67.

133. Kapitalen eksisterer dobbelt, ikke som »to forskellige kapitaler, den rentebærende og den profitgivende, men den samme kapital, der fungerer som kapital i processen.« Marx, MEW 26.3, p. 464.

134. *ibid.* p. 452.

Hvad der er vigtigst i vort perspektiv er, at det ser ud som om, pengekapitalisten og den fungerende kapitalist står i modsætning til hinanden, men deres »modsatning« er ikke en konsekvens af den kapitalistiske produktionsmade. Tværtimod, deres kamp står om fordelingen af den kapitalistiske produktions resultat, merværdien. Derfor fremstår den industrielle kapitalist som arbejderens egentlige modsætning; både han og pengeejereren er lige interesserede i at få så stor en merværdi frembragt som muligt til fordeling mellem sig (og grundejeren, som jeg ikke skal komme ind på her).

Marx angreb »vulgærøkonomerne« for forvirring og fetichistiske antagelser på dette punkt. De kunne ikke finde ud af det, fordi

»Den reale formbestemthed, hvorved penge eller vare bliver kapital er udsløttet.«¹³⁵

og det mystificerende er netop det forhold, at kapitalens juridiske ejendom er adskilt fra dens økonomiske funktion. Marx ironiserer over vulgærøkonomerne, som betragter den fungerende kapitalist som lønarbejder, blot fordi han udfører et arbejde. Men den fungerende kapitalists aflønning står på ingen måde i modsætning til kapitalen. For vulgærøkonomerne er

»dette med udbytningen forbundne arbejde (der også kan overdrages til en manager) et arbejde, som ganske vist indgår i produktets værdi ligesom lønarbejderens, nøjagtig ligesom *opsynsmandens arbejde under slaveriet* må betales lige såvel som arbejderens eget arbejde.«¹³⁶

Dette tidlig-kapitalistiske forhold mellem rentebærende og industriel kapitalist er slet ikke fremherskende mere. Marx peger selv på, at i løbet af udviklingen vil den rentebærende kapital blive behersket af den industrielle kapital, eller rettere: kampen mellem disse to slags kapitalier reduceres, eftersom den industrielle kapitalist også efterhånden overtager rollen som rentebærende kapitalist.¹³⁷

Analytisk får dette imidlertid ingen indflydelse på merværdiens spaltning i jordrente, rente og industriel profit. Om kapitalisten skal tildele sig selv som pengeejer eller en anden pengeejer rente spiller selvsagt ingen rolle for modsætningen mellem kapital og arbejde.

135. *ibid.* p. 452.

136. *ibid.* p. 486.

137. ». . . den industrielle kapital, som er kapitalforholdets grundform, således som den behersker det borgerlige samfund « *ibid.* p. 460.

Det spørgsmål, der nu melder sig, er, om den af den industrielle kapitalist ansatte produktionsleder, direktøren, manageren – om han står på den ene eller den anden side i denne modsætning. Managementgruppens opståen er historisk betinget af teknologiens og storindustriens fremtrængen, og dens funktioner består i varetagelsen af de opgaver, som den industrielle kapitalist på de tidligere udviklingstrin selv tog sig af. Det bliver derfor min påstand, som jeg skal gøre lidt nærmere rede for, at der ikke er noget modsætningsforhold mellem managementgruppen og kapitalen.

Jeg vil her pege på følgende karakteristika ved manageren:

1. Han udfører ikke merarbejde; 2. hans aflønning stammer fra den konstante kapital; og 3. hans stilling giver ham magt til at fremtvinge merarbejde.

Når jeg hævder, at han ikke udfører merarbejde, mens der – i overensstemmelse med hvad der er defineret tidligere – at han hverken bidrager til at forøge eller til at opretholde kapitalistens kapital. Hans aflønning tærer på kapitalen, og skønt nyttig for kapitalisten er han strengt taget at betragte som en omkostning for denne; der er i hans tilfælde et sammenfald mellem arbejde og arbejdskraft.

»De særlige funktioner, som kapitalisten som sådan skal udføre i arbejdsprocessen og som tilkommer netop ham til forskel fra arbejdereren.«¹³⁸

disse funktioner bliver hos vulgærøkonomerne opfattet som værdiskabende arbejde. I virkeligheden er de det stik modsatte, nemlig

»ækvivalent for fuldbyrdet arbejde . . . Udbytningsarbejdet bliver her (i.e. hos vulgærøkonomerne) identificeret med det arbejde, som bliver udbyttet.«¹³⁹

Dette arbejde – som altså er forbundet med udbytningen og som også »kan overdrages en manager« – ændrer ikke karakter, fordi det ikke kan udføres af kapitalisten selv, det er stadig udbytende arbejde.

Spørgsmålet om, hvorfra aflønningen til dette ledelsesarbejde kommer, er temmelig vanskeligt at besvare, eftersom afsnittet »Revenue and its Sources. Die Vulgärökonomie«, som jeg refererer til, er ret kompliceret. Det er undertiden svært at se, hvad der er kritik, og hvad der er Marx' egen opfattelse. Hovedindtrykket – og det mest

138. *ibid.* p. 485.

139. *ibid.* p. 486.

plausible – forekommer mig at være, at kritikken rettes mod den opfattelse (vulgærøkonomernes), at hele profitten kan fortolkes som løn for udført arbejde. Tværtimod forholder det sig sådan, at den fungerende kapitalists og managerens aflønning formindsker profittaten, i modsætning til den produktive arbejders løn, som stammer fra den variable kapital. Det uproductive arbejde¹⁴⁰ må derfor betales af den konstante kapital, hvorfor det også bliver forklarligt – under opretholdelse af konstant merværdirate, som Marx forudsatte – at denne form for arbejdsløn har den ejendommelighed, at

»den stiger og falder omvendt proportionalt med den virkelige arbejdsløn (for så vidt som profittaten er betinget af merværdiraten; og såfremt alle *produktionsbetingelser* forbliver uforandrede er den *udelukkende* betinget heraf).«¹⁴¹

Hvorvidt denne forudsætning om merværdiratens konstans holder – og Marx tager jo sine forbehold i parentes – skal ikke diskuteres her.¹⁴⁸

Det tredje af ovennævnte punkter henviser til kapitalistens eller hans »opsynsmands« magtstilling indenfor den kapitalistiske virksomhed, en magt, som hviler på det specifikke modsætningsforhold mellem kapital og arbejde.

»For ledelsesarbejdet er der kun den almene funktion tilbage at organisere arbejdsdelingen og visse indviders kooperations.«^{143, 144}

Det må præciseres, at den magt, som kapitalisten eller hans manager har, ikke er en generel magt, men en magt med et specifikt indhold nemlig magten til at tvinge arbejdere til at udføre et merarbejde. Denne magt udspringer af selve kapitalforholdet:

»Kun som en relation kan kapitalen producere værdi, nemlig for så vidt som den anvender tvang overfor

140. Jeg vender tilbage til det uproductive arbejde, hvad angår dette spørgsmål.

141. Marx, *ibid.* p. 487.

I denne forbindelse peger Baran og Sweezy (op. cit. kap. 2) på, at det i de stor-korporative virksomheder stadig først og fremmest er kapitalakkumuleringen om at gøre, hvorfor storaktionærerne og managementgruppen i visse situationer kan være interesserede i relativt lave dividendeudbetalinger.

142. Se f.eks. Witt-Hansens forord til *Kapitalen*, 1. bog 1, p. 62–3.

143. MEW 26.3, p. 348. Videre står der her at dette arbejde er »fuldstændigt repræsenteret gennem den øverste managers løn i de største kapitalistiske foretagender. Den er allerede fratrukket i den almene profittate.« Sml. ovenfor.

144. Sammenlign f.eks. »Hovedaftalen af 18. nov. 1960«, § 4 stk. 1, »Parterne er enige om, at arbejdsgivernes ret til at lede og fordele arbejdet« osv.

lønarbejdet, idet den tvinger dette til at udføre merarbejde.«¹⁴⁵

Dette kapitalforhold vil blive stadigt mere udtalt, efterhånden som arbejdsbetingelserne bliver mere og mere udviklede, når

»de objektive betingelser – altså når arbejdsprodukterne selv bliver selvstændige magter (produktionsprocessen i sin helhed betragtet) – står overfor dem [i.e. arbejderne] som deres ikkeejendom, som fremmed ejendom og således i deres form *som kapital*.«¹⁴⁶

Om kapitalen står overfor arbejderens i skikkelse af den industrielle kapitalist eller en af hans »industrielle underofficerer« er arbejderens og kapitalforholdet ganske ligegyldigt.

I den mest moderne form for kapitalisme, i U.S.A., har det været hævdet, at kontrollen over virksomheden i de betydeligste tilfælde er gledet ejeren af hænde, og er overtaget af, hvad John K. Galbraith kalder teknostrukturen.¹⁴⁷ Han hævder her, at med skabelsen af den organisation, der kræves af moderne teknik og planlægning, og adskillelsen af kapitalens ejer fra foretagets ledelse, eksisterer driftsherren ikke længere. Den organisation, der udgør alle dem, der deltager i gruppebeslutningerne med bidrag af viden og information, kalder han for teknostrukturen. Galbraiths bog har været genstand for enorm opmærksomhed, en del af hvilken har været stærk kritik. Særlig interesse har Ralph Milibands kritik i denne forbindelse. Han påviser nemlig, at en meget betydelig del af dem, man kalder managere i høj grad selv er ejere. Således nævnes det, at i ca. 150 af de 500 største industrivirksomheder hviler »det kontrollerende ejerskab« i hænderne på en enkelt person eller medlemmerne af en enkelt familie. Videre, at »managementklassen« er den største enkeltgruppe i aktieejerpopulationen, og at ingen gruppe i samfundet ejer en større mængde aktier end denne. Hertil kommer forskellige andre privilegier, som forkøbsret til visse aktier.¹⁴⁸

Min konklusion på dette afsnit bliver, at managementgruppen, selv om den hverken ejer produktionsmidler, og selv om den er en lønarbejdergruppe, ikke kan placeres i arbejderklassen;

145. MEW 26.1, p. 64.

146. MEW 26.3, p. 481.

147. J. K. Galbraith, *Det nye industrisamfund*, Kbh. 1968.

148. Miliband, *Statsmakten i det kapitalistiske samfund*, Oslo 1970, samt Miliband, *Professor Galbraith and American Capitalism*, i: *The Socialist Register* 1968, London 1968, p. 215–30.

hertil kommer, at den, i det mindste hvad angår U.S.A., viser sig at være i den grad involveret i ejerskabsrelationer, at der ikke synes at kunne herske tvivl om dens placering.

X. Den »nye middelklasse«

Det er en yderst almindelig opfattelse, at Marx' »profeti« om middelklassens forsvinden er modsagt af udviklingen. Denne opfattelse er imidlertid fejlagtig eller i det mindste ganske overfladisk. For det første er det – som vi har set – tvivlsomt, om man i det hele taget kan tale om middelklasse i genuin marxsk forstand, for det andet beror fejltagelsen på en utilladelig identifikation mellem den »gamle middelklasse« og den »nye middelklasse«.

Lad os tage det sidste punkt først. Som eksempel kan nævnes Anatol Rapoport, som i en opremsning af »gendrivelser« af Marx' teorier bl.a. siger:

»Middelklassen forsvandt ikke; tværtimod faldt antallet af arbejdere (blue collars) relativt i forhold til antallet af funktionærer (white collars).«¹⁴⁹

Ifølge den traditionelle opfattelse af den »gamle middelklasse« består den af håndværkere, detailhandlere etc., mens den »nye« består af først og fremmest »white collars«. Hvad er begrundelsen for at påstå, at »middelklassen« stadig eksisterer, for identifikationen af »gammel« og »ny middelklasse«? Den er, så vidt jeg kan se, at begge »klasser« ligger i midten i en eller anden hierarkologisk forstand. At de to »klasser« adskiller sig m.h.t. social og økonomisk funktion i samfundet kommer slet ikke under overvejelse!

Wright Mills analyser er på mange måder værdifulde, men også han forfalder undertiden til trivielle betragtninger, f.eks. når han om den »nye middelklasse«s medlemmer siger, at

»de befinder sig som regel i de midterste rækker i hver af disse dimensioner [i.e. fagkundskab, funktion, klasse, status eller magt] hvordan man end vælger at beskrive den.«¹⁵⁰

Det er vanskeligt at se, hvilken ny viden sådanne udsagn som »middelklassen befinder sig i midten« kan bringe for dagen. Det er tautologisk.

Der må altså advares mod at se den på et givet tidspunkt eksisterende midtergruppe som en naturlig videreførelse af tidligere midtergrupper.

Det første af de to ovennævnte punkter er imidlertid vigtigere. Findes der i marxsk forstand en »ny middelklasse«? Eller m.a.o. hvilket klassetilhørsforhold har »white collar« arbejderen? Det er ikke denne afhandlings opgave at gå ind på de mange forsøg på definition af den »ny middelklasse«, men kun at finde frem til hvilken placering den gruppe mennesker, som traditionelt omfattes af begrebet, har i Marx' »an sich«-klassebegreb.

Vi kan i overensstemmelse med den indtil nu gennemførte analyse undlade en diskussion om såvel indkomstforhold som spørgsmålet om manuelt kontra ikke-manuelt arbejde.

Det spørgsmål, der her skal diskuteres, er, hvorvidt de udfører merarbejde.

Kapitalismens udvikling har medført en arbejdsdeling også blandt kapitalister. Mens den industrielle kapital før kunne klare de fleste opgaver selv, har det senere vist sig mere hensigtsmæssigt at etablere handelskapital, forsikringskapital, bankkapital etc. Dette forhold ændrer i og for sig ikke de fundamentale karakteristika ved det kapitalistiske samfund. Den produktive arbejder er stadig den arbejder, der forøger kapitalens værdi.

Lad os forestille os, at en stor virksomhed delvis består af et omfattende handelsapparat (udover det kontorhold, som altid vil være nødvendigt). De ansatte her er uproductive arbejdere, som udfører et merarbejde.

Lad os dernæst antage, at der opstår en kommerciel kapital, hvis opgave er at varetage de selvsamme funktioner, som hidtil har været varetaget indenfor de store virksomheder selv. Vil dette ændre situationen? Set fra et *totalsamfunds* synspunkt vil det intet ændre. Der har fundet en arbejdsdeling sted indenfor kapitalen, som på en mere hensigtsmæssig måde realiserer den i produktionssfærens skabte merværdi. Arbejderne er stadig uproductive merarbejdere.

Jeg vil nu gøre en tilføjelse til karakteristik af den produktive arbejder, et karakteristikon, som ikke fremgår explicit af Marx' analyser af den produktive arbejder: *Den produktive arbejder aflønnes af den variable kapital*, thi den variable kapital er den del af kapitalen, der gennem dens aflønning af arbejderen bliver forøget med merværdien.

Dette medfører l., at den white collar-stab, som er ansat direkte under den industrielle kapitalist, aflønnes gennem en forøgelse af »den indskudte kapital, uden direkte at forøge mervær-

149. A. Rapoport, *Das Klasseninteresse der Intellektuellen und die Machtelite*, i: *Aggression und Anpassung in der Industriegesellschaft*, Frankfurt 1968, p. 31.

150. Wright Mills, op. cit. p. 100.

dien.«¹⁵¹ hvilket medfører et fald i profitraten; 2., at handelskapitalistens ansatte, som er ansat direkte under denne kapital, aflønnes på samme måde som *andre produktive* arbejdere,

»hans arbejdskraft købes af købmanden med den variable kapital. . . med det formål at forøge værdien af den kapital, der anvendes hertil.«

Der er ingen modsigelse mellem det her tilføje- de og hvad der tidligere er sagt om den produktive arbejder: *den arbejder, der forøger kapitalistens kapital.*

Ser man det imidlertid ud fra et »totalkapital« – synspunkt bliver white collar'en overalt uproduktiv; spørgsmålet om, hvorfra arbejderens løn stammer, må derfor være en del af definitionen af den produktive arbejder, men har ingen indflydelse på definitionen af arbejderklassen.

Det afgørende er stadig, om white collar arbejderen udfører merarbejde. Set ud fra enkeltkapitalernes synspunkt:

»Værdien af hans arbejdskraft og dermed hans løn bestemmes som de andre lønarbejders, d.v.s. af produktions- og reproduktionsomkostningerne for hans specifikke arbejdskraft og ikke af hans arbejdsprodukt.«¹⁵²

– altså den vigtige distinktion mellem arbejde og arbejdskraft gælder også her.

Det er altså efter min opfattelse klart, at white collar arbejderen hører til arbejderklassen – uanset hans lønforhold og på trods af, at han ikke udfører manuelt arbejde – eftersom han udfører et merarbejde, et ubetalt arbejde.

»Der er stadig duvinvis af vigtige problemer, som skal løses, men en af de væsentlige forudsætninger for at løse dem, er, at opnå en grundig forståelse af Marx' originale teori.«¹⁵³

XI. Konklusion og udsyn

Jeg har nu ved hjælp af en indgående tekstanalyse af Marx' især senere værker forsøgt at

150. MEW 25, p. 310, min udh.

151. *ibid.* p. 303, min udh.

152. »Og derfor er det kommercielle arbejde, som den køber, ligeledes umiddelbart produktivt for den [i. e. handelskapitalen].« *ibid.* p. 313.

153. R. L. Meek, *Studies in the Labour Theory of Value*, London 1956, p. 242.

nå til en forståelse af, hvad der menes med »an sich«-klassebegrebet. Til det formål var det nødvendigt for mig at gennemgå følgende:

1. Værdibegrebet, en forståelse af hvilket fordrede en adskillelse af på den ene side brugsværdi og på den anden side bytteværdi; værdien – det abstrakt almene arbejde, arbejdet overhovedet – er forudsætningen for enhver måling af varernes relative værdier, deres bytteværdier.

Adskillelsen af arbejdet fra de produkter, hvori dette materialiserede sig, satte mig i stand til at pege på de samfundsmæssige sammenhænge, som skjuler sig bag værdiernes tilslørede former – penge, kapital etc. – som forhold mellem mennesker og kun umiddelbart forhold mellem ting.

2. Værdibegrebet var nødvendigt for at forstå adskillelsen mellem arbejde og arbejdskraft. I kapitalens form optrådte værdierne som »processerende værdier«, som resulterede i skabelsen af merværdi.

Den formelle retslige ligestilling mellem køberen og sælgeren af arbejdskraft var, viste det sig, kun formel, idet kapitalisten som enhver anden har fuld dispositionsret over den vare (arbejdskraft), han havde købt, hvorfor det stod i hans magt at presse merarbejde ud af arbejderen.

3. Forholdet mellem arbejde og arbejdskraft førte mig dernæst til en analyse af det produktive arbejde, hvis væsentligste karakteristikon netop var, at det udførte arbejde udover ækvivalenten, hvilket merarbejde tilegnedes af kapitalisten.

Desuden er det karakteristisk for produktivt arbejde, at det aflønnes gennem variabel kapital.

Efterhånden som undersøgelsen skred frem blev det nødvendigt at foretage en distinktion mellem merværdi og merarbejde, idet det viste sig, at ikke alle »merarbejdere« skabte merværdi. Dette forhold førte til, at ikke produktivt arbejde kunne være den vigtigste bestemmelse af »an sich«-klassebegrebet, men derimod det mere omfattende begreb *merarbejdet*.

4. En ny fortolkning af elendighedsteorien blev det næste punkt. Den traditinnelle tolkning, som går på lønforarmelse, viste sig ikke at være i overensstemmelse med Marx' intentioner. Elendighedsteorien er en sociologisk teori, som udsiger noget om lønarbejderens' (eller snarere: merarbejderens) generelle situation, hans underkastelse under kapitalen.

5. De almindelige tolkninger af Marx' klassebegreb m.h.t. højt lønnede/lavt lønnede, manuelt/ikke-manuelt arbejde, ansat/ikke-ansat og indkomstkilder blev diskuteret og afvist.

6. Og endeligt blev tre almindeligt diskuterede »klasser«, den »gamle middelklasse«, managementgruppen og den »nye middelklasse« forsøgt sat ind i den efter min opfattelse rigtige teoretiske sammenhæng.

Afhandlingen prætenderer ikke at give den endelige »sandhed« – hverken om Marx' klassebegreb eller om, hvorledes klasseproblemer bør diskuteres overhovedet. Fortolkningsmulighederne af Marx er mange, ved vi jo, og metoder til undersøgelse af klasseproblematikken er mangfoldige.

Afhandlingen har haft til ene formål: at give et teoriehistorisk bidrag til sociologien ved gennem tekstanalyse af Marx' især økonomiske arbejder at nå frem til, hvad jeg ser som det grundlæggende indhold i den såkaldte »an sich«-klasseproblematik.

Et andet resultat har jeg selv tillige fået ud af det: de spørgsmål, som er søgt besvaret, står i antal ikke mål de de spørgsmål, som har reist sig.

Jeg vil derfor kort pege på nogle vigtige ting, som kræver en nøjere uddybning, samt på et par andre punkter, som for mig at se er vigtige at få med i en mere fuldstændig klasseanalyse af det moderne kapitalistiske samfund.

a. Distinktionen mellem værdi og bytteværdi er en distinktion, som er ret ualmindelig, selv blandt Marx-forskere. De fleste ser ingen forskel her, og sandt er det da også, at Marx undertiden selv benytter de to begreber i flæng. Jeg har søgt at vise, at der er en forskel og er ikke i tvivl om, at det er tilfældet. Jeg tror imidlertid ikke, jeg har været i stand til at aftvinge distinktionen alle dens implikationer. En nøjere undersøgelse heraf, specielt med henblik på en sociologisk interpretation af begrebet penge, ville være en meget krævende, men interessant opgave.¹⁵⁴

b. Diskussionen omkring merarbejdsbegrebet betragter jeg heller ikke som afsluttet. Specielt er der et punkt – hvortil der fordres økonomisk bistand – som kræver en præcisering. Næmlig spørgsmålet om, hvordan man operationelt kan

konstatere, hvornår der udføres et merarbejde af den uproduktive arbejder.

Det er umiddelbart klart at når der er tale om et kapitalistisk samfund, ja så må der pr. definition også finde merværdiskabelse sted.

Den almindelige opfattelse er, at den produktive (= merværdiskabende) arbejder aflønnes af den variable kapital. Dette vil under forudsætning af konstant merværdirate føre til en stigen-de profitrate.

For den uproduktive merarbejder forholder det sig åbenbart anderledes; han aflønnes ikke af den variable kapital, men af den konstante kapital, hvilket medfører et fald i profitraten.¹⁵⁵ Mens der altså ikke er problemer med at konstatere, at der udføres merarbejde af en produktiv arbejder, vil det straks være vanskeligere at finde ud af det, når det drejer sig om den uproduktive merarbejder. Hvordan kan man konstatere, at hans aflønning ikke medfører en absolut formindskelse af kapitalen? Marx giver ikke noget svar på dette spørgsmål. Og det virker derfor noget vilkårligt, når han siger at der udføres ubetalt arbejde af denne arbejder.

På den anden side synes det heller ikke at være nogen tilfredsstillende løsning, at white collar'en udfører merarbejde under enkeltkapitalierne, mens han ikke skulle gøre det under den industrielle kapital samt set ud fra et totalsamfund synspunkt; og under enkeltkapitalierne er han direkte merværdiskabende, mens det ikke er tilfældet i de andre situationer.

Her er et svagt punkt hos Marx, som kræver nøjere analyse. En af de mulige veje, man kunne gå, var at undersøge begrebet »Gesamtarbeiter« nøjere; en »Gesamtarbeiter« er ikke en enkelt arbejder, men alle de arbejdere der er underordnet kapitalen, f.eks. alle arbejderne under en concern. Dette kunne være hensigtsmæssigt ud fra den betragtning, at det med den stadigt stigende arbejdsdeling samt de moderne kooperationsformer ikke er muligt at identificere hver enkelt bidrag til produktionens resultat.¹⁵⁶ Er der m.a.o.

155. Skematisk kan man fremstille det sådan:

	Industrielt kapital	Fx. handel kapital	Total kapital
Kapitalens syn på white collar'en	Uproduktiv merarbejder	Produktiv merarbejder	Uproduktiv merarbejder
White collar'ens effekt på profitraten	Negativ	Positiv	Negativ

156. Se f.eks. følgende Marx-citat: »In fact er arbejdet i kapitalens produktionsproces (som det vil vise sig ved en yderligere udvikling af kapitalen) en totalitet af arbejder, fra hvilken de enkelte bestanddele er fremmede, således at totalarbejdet som

154. Blandt forfattere, som yder bidrag til denne problematik, kan nævnes Petry (op. cit.), Simmel (Philosophie des Geldes, Leipzig 1900). Af Marx' værker er »Zur Kritik der Politischen Ökonomie« (MEW 13) af særlig interesse i denne sammenhæng.

nogen forskel mellem f.eks. en ingeniør, en teknisk tegner, en bogholder og en industriel arbejder, alle ansat under den samme kapital?

En sådan undersøgelse af hele »arbejdsstyrken« vil på den anden side føre til vanskeligheder med bestemmelsen af, hvem der i marxsk forstand er potentielt revolutionær.

Under alle omstændigheder fordrer den moderne kapitalisme nye undersøgelser under indtryk af den forandrede virkelighed siden Marx' dage.

c. »Für sich«-klasseproblematikken har jeg med vilje ikke behandlet i denne afhandling; den kendsgerning betyder ingenlunde, at jeg betragter dette problemkompleks som uvæsentligt, tværtimod mener jeg, det er af allerstørste betydning at undersøge det nøje for at nå til en fuldstændig forståelse af hvad Marx' klassebegreb i sin helhed indeholder. Ethvert forsøg på at fremstille Marx' »an sich«-klassebegreb som *hele* hans klassebegreb er på forhånd dømt til at mislykkes.¹⁵⁷

Det er naturligvis ikke min hensigt at behandle »für sich«-problemet her i dette afsluttende afsnit; jeg ønsker blot at pege på nogle punkter, som det vil være vigtigt at få belyst nærmere.

1. »Für sich«-klassebegrebet drejer sig om, i hvilken udstrækning klassemedlemmerne er sig deres klassemedlemsskab bevidst, og videre om, hvorvidt denne bevidsthed omsætter sig til politisk handling

Marx' analyser har som bekendt til hensigt at undersøge »de virkelige indre sammenhænge i den kapitalistiske produktionsproces« og at reducere de synlige, blot tilsyneladende bevægelser til den »indre, virkelige bevægelse«.

Det problem, der melder sig for forskningen er, om det er muligt for f.eks. arbejderne at gennembyrde den mystifikation, som behersker ham på grund af varens, pengenes og kapitalens fetischkarakter.

Produktet optræder overfor ham som fremmed ejendom og

»den subjektive arbejdsformåens . . . erkendelse af produktet som dens eget produkt og bedømmelsen af adskillelsen fra betingelserne for dens virkeliggørelse

totalitet ikke er den enkelte arbejders værk og kun er de forskellige arbejders værk tilsammen, forsåvidt som de er kombineret, ikke forholder sig til hinanden som kombinerede«. (Kritik af den politiske økonomi, op. cit. p. 195).

157. Et sådant forsøg er gjort f.eks. af Illuminati (Sociologin og klassebegrebet, Halmstad 1970), hvor det hedder: »Vi ville a priori förkasta varja forskning kring klassemas psykologi« (p. 114).

som en uhyre, tvangsmæssig adskillelse – er en *enorm bevidsthed*, som selv er et produkt af den på kapitalen hvilende produktionsmåde.«¹⁵⁸

Den historiske udvikling af kapitalismen, ja helt fra feudaltiden er en udvikling af stadig mere tilslørede produktionsrelationer.

Hoveribonden, som arbejdede en del af sin tid hos herremanden, den anden på sin egen lejede jordlod, udførte et merarbejde, som var til at tage at føle på.

Men straks arbejdet udføres i produktionsværkstedet bliver forholdet vanskeligere at gennemskue. Med privatarbejds adskillelse fra det konkrete produkt, med udviklingen fra simpel til udviklet værdiform, hvor pengene bliver almen ækvivalent og med kapitaliseringen af det abstrakte arbejde synes tilsløringen at være fuldkommen. Imidlertid forekommer det mig rimeligt at antage, at udviklingen af handels- og servicesektorerne har ydet endnu et bidrag til det fetischistiske slør.

Thi trods den »enorme bevidsthed«, der kræves for at gennemskue dette slør indenfor produktionsfæren, er der dog her tale om en større »nærhed« ved det håndgribelige arbejde.

». . . der må opstå forestillinger om produktionens love i de kapitalistiske produktions- og cirkulationsagenters hoveder, forestillinger, der afviger meget fra disse virkelige love og som kun er det tankemæssige udtryk for den synlige bevægelse. Købmandens, aktiebesidderens og bankierens forestillinger er nødvendigvis helt forvrængede. Fabrikantens forestillinger er ødelagt af den cirkulations handlinger, som hans kapital er underlagt . . . «¹⁵⁹

Marx giver altså her udtryk for, at der er tale om forskellige grader af bevidsthed, når det gælder kapitalister. Gælder dette? – og vil noget lignende være tilfældet med arbejderne, efterhånden som man fjerner sig fra »produktionens larmende område«? Den bevidsthed, der er nødvendig for at kunne udmønte sig politisk, skal den være endnu mere »enorm«, når det drejer sig om bogholderen i hypotekforeningen, hvis arbejde væsentligst består i behandlingen af obligationer, end når det drejer sig om den industrielle arbejder?

En analyse af »für sich«-klassebegrebet må bl.a. tage sådanne spørgsmål op til indgående behandling.

158. Kritik af den politiske økonomi, op. cit. p. 187, min udh.

159. MEW, 25, p. 324-5.

I denne forbindelse er det værd at pege også på bureaukratiforskningen.

Robert K. Merton har beskæftiget sig med den bureaukratiske intellektuelle, hvis indstilling efterhånden instrumentaliseres gennem inkorporering af bureaukratiets værdier. Forhåndsopfattelser og ideelle forestillinger tilpasses bureaukratiets normer, selvom han skulle have værdier, der strider mod bureaukratiets, behøver det ikke nødvendigvis – siger Merton – anfægte hans integritet, hvis han betragter sin opgave helt teknisk,

»Da denne rolle understøttes af den intellektuelles erhvervsmæssige skikke – som videnskabsmand forfalder jeg ikke til værdidomme⁷ – reducerer den den konflikt, der ellers opleves ved at skulle udføre (politiske) handlinger, som ligger fjernt fra ens egen vurdering.«¹⁶⁰

En sådan konklusion må bygge på, hvad man kunne kalde en prioritering af roller, en prioritering, som altså forhindrer, at de kommer i konflikt med hverandre – eller den bygger på en rollerationalisering, som afstiver en i sin rolle.

Netop mystifikationen – bureaukratiet betragtet ud fra sin instrumentelle værdi i samfundet, fra sin helt værdineutrale, tekniske rolle – netop denne opfattelse af bureaukratiet gør det uhyre vanskeligt at nå frem til en forståelse af, at dens tingslige skin er dække over samfundsmæssige sammenhænge.

2. Det må undersøges, hvilken indflydelse bl.a. indkomst og manuelt/ikke-manuelt arbejde har på klassebevidstheden. Stratifikationsforskningen synes at vise, at sådanne karakteristika samt andre ydre kendetegn har en indflydelse på, hvordan menneskers selvopfattelse er. Problemet bliver derfor snarere at vise, om – eller i hvilken udstrækning – man kan tale om »falsk bevidsthed«. Umiddelbart er det vanskeligt at forestille sig, hvordan hvide flipper, blå flipper eller sorte frakker skulle berøre de reelle afhængighedsforhold.

»Der findes . . . en tendens til at sidestille klasse med en given klassebevidsthed på et givet tidspunkt. På denne måde reduceres klasse til et erhvervsregister, en indkomstgruppe eller »status« som i professor Macrae's definition: »hvad vi kalder klasse, er en kvasigruppe af sidestillede positioner.«¹⁶¹

I den udstrækning en sådan berømmelse er rigtig – og jeg tror den er rigtig – bidrager

sociologien til mystificeringen. Det må være videnskabens opgave at fjerne sløret fra virkeligheden – ikke at holde fast ved skindet og pukke på, at det er virkeligheden.

3. Endelig: er der nogen, der kan påtage sig en sådan ideologifslørende rolle? Én gruppe er altid blevet holdt frem i denne forbindelse, nemlig de intellektuelle. Indholdet af dette begreb »de intellektuelle« varierer meget, og andre betegnelser har også været anvendt for at dække samme fænomen, »intelligensia«, de »dannede« etc.

Den fælles antagelse synes at være, at en bestemt gruppe med visse nærmere afgrænsede egenskaber (først og fremmest uddannelsen), skal tjene som samfundets »salt«. Lad mig blot nævne et par eksempler.

Johan Fjord Jensen udgav for nogle år siden bogen »Homo Manipulatus«, hvis hovedsynspunkt var, at den intellektuelle, den *radikale*, som Fjord Jensen også kalder ham, skal

»ikke blot, skønt også . . . gå til roden af tingene, ej heller blot på det grundlag, skønt ofte tillige, . . . indtage ekstreme standpunkter, men først og fremmest gøre det i opposition ved alternativ holdning og tankegang« og »Der gives ingen radikalere tanke end den, at vil man have magt, må man give afkald på den.«¹⁶²

– altså et typisk magtasketisk synspunkt.

Fjord Jensen har givetvis ret i, at samfundet ikke kan undvære radikaleren. Hans fejltagelse består i, at han forestiller sig en radikal, som er fri, som er uafhængig.

Explicit som implicit fremgår det af fremstillingen, at den radikale er en kunst-, kultureller anden åndsperson.

Men selv en sådan person er kun i en vis grad i stand til at frigøre sig fra de økonomiske og sociale strukturer i et givet samfund. At være frigjort vil sige, at være uden forudsætninger, uden nogen form for ideologisk betingning fra det samfunds side, man lever i.

Ydermere må den radikale, mener Fjord Jensen, afvise ethvert forsøg på at »kollektivisere« ham, da ethvert skridt i den retning ville være at antaste hans frihed.

Den radikales eneste eksistensberettigelse synes ifølge Fjord Jensen at være en absolutering af negationen af det bestående. At standse analysen ved negationen som princip, fører imidlertid til konsekvenser, som formentlig heller ikke Fjord Jensen vil gå med til. Negationen er et neutralt princip, som ikke siger noget om, hvad det er

160. R. Merton, *Social Theory and Social Structure*, Glencoe 1957, p. 219.

161. R. Blackburn, *Kort handling i borgerlig ideologi*, Stockholm 1969, p. 36.

162. J. Fjord Jensen, *Homo Manipulatus*, Kbh. 1967, p. 94 og 97.

man negerer Den sande radikale må skelne mellem skadelige og gavnlige virkninger af en negering.

Thi »venstreorienteringen kendetegnes altså af negeringen, *men ikke kun af den*: også af negeringens retning, d.v.s. netop ved kaakteren af dens utopi.«¹⁶³

Fjord Jensen er ikke den eneste, der har tilskrevet den intellektuelle en rolle som i større eller mindre grad adskiller ham fra den sociale struktur. Karl Mannheim er et andet eksempel.¹⁶⁴

Det er Mannheims grundlæggende antagelse, at alle grupper er interessebundne. Ikke desto mindre tror han, det vil være muligt at etablere et »relativt klasseløst stratum«, som skal påtage sig at danne en syntese af forskellige tankeretninger og lede udviklingen i dynamisk retning. Dette skulle blive muligt i større og større grad, eftersom de intellektuelle rekrutteres fra stadig større dele af samfundet. Det skulle ikke medføre, at de oprindelige statusbånd ville forsvinde helt, men tværtimod, at den intellektuelle gruppe skulle blive et miniaturebillede på klassekampen og gennem *uddannelsen* ville finde *den* fælles målestok, som argumenternes styrke kunne måles på.

Således når Mannheim frem til sin forestilling om den socialt uafhængige intelligens (»freischwebende Intelligenz« – med et udtryk, som han har overtaget fra A. Weber). Uddannelsen sætter den intellektuelle i stand til at forholde sig kritisk overfor sin egen oprindelse og »opfylde sin mission som prædestineret fortæller« (sic!) for helhedens intellektuelle interesser. Mannheim har imidlertid glemt at tage misteltenen i ed. Selvom man ser bort fra det ingenlunde uinteressante faktum, at uddannelsesrekrutteringen er særdeles skæv fra de forskellige sociale lag, er det stadig en overvejelse værd, om

ikke *selve* uddannelsen medfører en speciel ideologisk betingning, en særlig interessebundethed, således at man i stedet for at få en syntese, som indeholder og samtidig eliminerer samfundets kontradiktoriske synspunkter, som resultat får en »bourgeoisification« (med Milibands udtryk). Der eksisterer ikke nogen garanti for, at uddannelsen er en – i en eller anden forstand – objektiv målestok, hvis indhold vil tjene »det fælles bedste«. Det er en farlig idealisering, som i værste fald vil kunne tjene til legitimering af elitære tendenser.

Den intellektuelle bør efter min opfattelse virke som ideologifslører; men ét er, hvad man for sig selv erklærer som noget ønskværdigt, noget andet er, hvordan det faktisk forholder sig. Det fatale hos Mannheim er, at det aldeles ikke falder ham ind, at viden kan blive brugt *imod* »det fælles bedste«, hvad så dette end er.

I de seneste år har adskillige forfattere ført sig frem med anklager mod de intellektuelle for ikke at opfylde, hvad der forekommer nogle at være et nærmest historisk kald. Her skal som eksempler blot nævnes Noam Chomsky og P. A. Baran.¹⁶⁵

Men spørgsmålet er, som Rapoport påpeger (op. cit.), om man kan tale om noget forræderi, hvis der ikke har eksisteret nogen loyalitet.

Den intellektuelles placering i den sociale struktur må – som alle andre gruppers – bestemmes, og det er ikke mindst af interesse at få klarlagt også *hans* ideologibetingning, hans »mystificerede bevidsthed«.

Som anført af Meek (se ovenstående epigram) er ler tilstrækkeligt med undersøgelser at tage fat på. Jeg har i dette afsluttende afsnit blot *peget* på nogle få.

Mit hovedærinde har i afhandlingen imidlertid kun været at søge en afklaring af dette ene problem: Marx' »an sich«-klassebegreb.

163. L. Kolakowski, *Der Mensch ohne Alternative*, Münc en 1961, p. 145. Bogen findes også på dansk.

164. Mannheim, *Ideology and Utopia*, London 1960.

165. N. Chomsky, *Amerikas magt og de nye mandariner*, Kbh. 1970. Baran, *Den intellektuelles forpligtelse*, i: Bente Hansen og H. H. Jacobsen (red.), *Studenteroprøret*, Kbh. 1968, p. 9–19.

Kjell Björfors: Psykologens rolle i det kapitalistiske samfund Et diskussionsindlæg

De materielle og ideologiske forudsætninger for opblomstringen af den psykologiske videnskab efter 1940 finder vi i ændringerne af de vesteuropæiske kapitalistiske lande og USA's samfundsstruktur. Først i de senere år er sammenhængen mellem videnskab og samfund blevet genopdaget. En genopdagelse som blandt andet er hjulpet på vej af USA's krige i Sydøstasien og af arbejder- og studenterbevægelserne, og den kan derfor danne grundlag for en bevidst politisk praksis. Dette er Björfors' hovedtema.

1. Indledning.

»Arbeitsgruppen för tillämpningsmomenten inom grundutbildningen för blivande psykologer« beskriver erhvervsrollens indhold på følgende måde:

»Det er naturligt, at psykologernes arbejdsopgaver farves af det anvendelsesområde og den arbejdsplads, hvor de arbejder. Valg af metodik for at undersøge og behandle psykologiske problemer påvirkes også af psykologernes skiftende teoretiske uddannelse og praktiske erfaring. Psykologernes arbejdsopgaver er dog oftest af følgende art: opgaver med at undersøge og gribe ind (f.eks. diagnose og behandling), undervisning og vejledning, forskning og administration samt information. Man kan sige, at psykologen administrerer og anvender psykologisk kundskab i forskellige situationer. Erhvervsrollen farves også af psykologens arbejdsorientering. Den kan være fokuseret på del- eller helhedsaspekter af individer, grupper eller organisationer«.

Her får vi altså bl.a. en beskrivelse af, hvad der farver arbejdsopgaverne, hvad der påvirker psykologens valg af metodik, samt af hvilken art arbejdsopgaverne er. Dette må ses som en beskrivelse af, hvad der eksisterer. Forslaget i sin helhed er dog ingenlunde kun en fastslåen af status quo. Tværtimod mærkes et tydeligt forsøg på at påvirke psykologens fremtidige rolle. Men det, der i høj grad mangler i dette forslag – ligesom i så mange andre arbejder om psykologens rolle og funktion – er, hvordan psykologen får sin rolle og funktion givet i det samfund, han lever og virker i. En sådan analyse er nødvendig, for at man skal kunne forandre vores fremtidige rolle. Vi må vide, hvad vi gør, inden vi kan sige, hvad vi skal gøre.

Karl Marx og Friedrich Engels siger i begyndelsen af Det Kommunistiske Manifest:¹

»Alle hidtidige samfunds historie er en klassekæmpenes historie. Fri mand og slave, patricier og plejebøjer, baron og livegen, lavsmester og svend, kort sagt: undertrykkere og undertrykte har stået i stadig modsætning til hinanden, har – snart skjult, snart åbenlyst – ført en uafbrudt kamp, en kamp, der hver gang er endt med en revolutionær omformning af hele samfundet eller med de kæmpende klassers fælles undergang. [1] Det moderne borgerlige samfund, der er opstået ved feudalsamfundets undergang, har ikke ophævet klassemodsatningerne. Det har kun sat nye klasser i stedet for de gamle, nye betingelser for undertrykkelse, nye former for kampen.

Men vor tidsalder, bourgeoisiets tidsalder, udmærker sig ved, at den har forenklet klassemodsatningerne. Hele samfundet spalter sig mere og mere i to store fjendtlige lejre, i to store klasser, der står direkte i modsætning til hinanden: bourgeoisiet og proletariatet.«

Sverige er et kapitalistisk samfund og følgelig et klassesamfund. Her findes undertrykkere og undertrykte. I Historieboken² gives et billede af forholdet:

»Kapitalisten køber ARBEJDERE ligesom han køber MASKINER og RÅVARER (råvarer er noget man skal have for at kunne fremstille ting, f.eks. jern, træ, uld). Og han betaler arbejderne med LØN. Han kan betale høj løn eller lav løn til arbejderen, men en sag er sikker: Arbejderen får aldrig nogensinde lige så meget løn som hans arbejde egentlig er værd. Han får kun en DEL af arbejdet betalt, resten må han arbejde uden at få betaling for det. Resten STJAL kapitalisten altså.

Det er det »gratisarbejde« eller tyveri, som udgør GEVINSTEN i kapitalistens lommer. For gevinsten kan han købe flere fabrikker, ansætte flere arbejdere, tjene flere penge. SÅLEDES VOKSER KAPITALLEN.«

Udsugere og udsugne. En herskende klasse og en undertrykt. Hvor står psykologen så? Er han undertrykkeren, bliver han udsuget?

»En tids herskende idéer har altid været den herskende klasses idéer.«¹

Med herskende ideer menes her samfundets hele intellektuelle, politiske og institutionelle forhold. Disse ideer kaldes af Marx samfundets »overbygning«, til forskel fra samfundets »basis« – de herskende produktionsforhold, d.v.s. menneskenes forhold til hinanden i produktionsprocessen. På grundlag af produktionsforholdene danner den herskende klasse ideer, samt sammenslutter sig i institutioner, gennem hvilke den formulerer sine krav, og organiserer sig med hensigten at bibeholde sin magtposition. Disse ideer siges da at udgøre overbygningen på basis.

Således bliver staten som institution et instrument for den herskende klasse i dens undertrykkelse af arbejderklassen. Indgår psykologen da ikke i den ideologiske overbygning? Er psykologen ikke et instrument i den herskende klasses undertrykkelse?

Der findes psykologer, som ikke vil deltage i denne undertrykkelse. Der findes psykologer, som arbejder for en gennemgribende forandring

1. K. Marx og F. Engels: Det Kommunistiske Manifest i Udvalgte skrifter, bind. I, Tiden, København 1952.

2. Historieboken, Ordfront 6, Enevda 1971.

af produktionsforholdene. Hvilke roller og funktioner finder der for en sådan psykolog?

Jeg vil i det følgende belyse disse tre spørgsmål, altså:

- I. psykologens klasses tilhørsforhold
- II. psykologens funktion i det kapitalistiske samfund
- III. hvad skal den revolutionære psykolog gøre?

II. Psykologens klasses tilhørsforhold

Psykologer bliver akademisk uddannede. Der findes relativt få selvstændigt arbejdende psykologer med f.eks. egen virksomhed. Langt de fleste er ansat under staten, kommunen eller andre overhoveder. De er altså lønmodtagere – de sælger deres arbejdskraft.

Det tidligere anvendte citat fra Manifestet,¹ afsluttedes med:

»Men vor tidsalder, bourgeoisiets tidsalder, udmærker sig ved, at den har forenklet klassemodsatningerne. Hele samfundet spalter sig mere og mere i to store fjendtlige lejre, i to store klasser, der står i direkte modsætning til hinanden: bourgeoisiet og proletariatet.« (Min understregning).

Denne ytring ligger til grund for den ret almindelige opfattelse, at der findes to klart adskilte klasser – monopolkapitalen og folket (proletariatet). Monopolkapitalen består af dem, som lever af afkastningen af kapital, folket er alle lønmodtagere. En stadig voksende del af akademikerne ville på denne måde objektivt komme til at høre til folket. Dette ræsonnement kan yderligere forstærkes ved at drage en hel del tendenser frem i akademikernes nuværende situation: PUKAS³ er blevet sammenlignet med strukturrationaliseringerne; mange akademikere bliver i dag udsat for tidsstudier og tvunget til at anvende stempelur; samt akademikernes stadig mere usikre situation på arbejdsmarkedet. Denne betragtningsmåde er relativ enkel, og der er somt sagt adskilligt som taler for den. Den fører dog til visse åbenbare vanskeligheder.

Hvem er kapitalister? Svar: de, som lever af deres kapital. Dette er tilsyneladende enkelt, men kompliceres når man anvender det på

individer. Vi kan prøve at anvende det på de 4% af landets befolkning, som ejer halvdelen af landets samlede formue, da disse jo i almindelighed anses for at repræsentere kapitalistklassen. En bestemmelse af deres klasses tilhørighed bør være entydig. Dog finder man at det absolutte flertal af disse, ca. 300.000 personer, har lønindkomster. For mange af dem er lønindtægterne afgjort større end øvrige indtægter, f.eks. renter og aktieudbytte. De er altså til dels også lønmodtagere. Lige så urimeligt som dette ræsonnement er det at sætte grænsen mellem dem, som har kapital og dem, som ikke har noget. Skulle da alle disse småsparere, som har andele i aktiesparekasser, holdingselskaber etc. høre til monopolkapitalisterne? Er parcelhus-ejeren udsuger?

Jeg vender mig imod denne dikotome betragtningsmåde – monopolkapital kontra lønmodtagere – på grund af de konsekvenser en sådan betragtningsmåde fører til. Det store flertal af svenskere, selv flertallet af psykologer, skulle altså objektivt tilhøre proletariatet. Kun et fåtal af proletariatet er dog bevidst om deres objektive klasses tilhørighed. I en tid, hvor modsætningerne øges eller polariseres, bliver proletariatet dog sin stilling bevidst og rejser sig mod monopolkapitalen. Eventuelt kan denne bevidsthed påskyndes og fremmes gennem propaganda og oplysningsarbejde af allerede bevidste.

Marx og Engels har ingenlunde været talsmænd for en så forenklet betragtningsmåde på klasses tilhøringsmålet. De siger: »Hele samfundet spalter sig mere og mere i to store fjendtlige lejre . . .« (min understregning). De taler også i Manifestet om 5 forskellige klasser, nemlig kapitalistklasse, storbourgeois, småbourgeois, proletariat og pjaltproletariat, samtidig med at de berører »tendrende lag« mellem klasserne. Det er altså ikke et spørgsmål om en statisk kløvning af menneskeheden i to adskilte grupper, hvor tilhørsforholdet entydigt og objektivt kan fastlægges. I stedet drejer det sig om flere grupperinger, klasser, som mange gange kan være svære at afgrænse fra hinanden, da der indenfor og imellem disse klasser findes grupper af mennesker, som er på vej til en anden klasse. Eksempler herpå i dagens Sverige mangler ikke. Mange småbønder, mindre forretningsdrivende og håndværkere tvinges i dag til at ophøre med deres private virksomhed og i stedet gå ind i industrien eller i servicefagene – mange af dem tvinges altså fra småbourgeoisiet ind i proletariatet.

3. Opstået af UKAS: Universitetskansler embedets arbejdsgruppe for faste studier m.m. I fig. artiklen »Utbildningspolitikken i Sverige«, Zenit nr. 22, 1971: Nytt styringsinstrument i det svenske uddannelsesvæsen, som kan anvendes til at underordne uddannelsespolitikken under de vigtige dele af statens indgreb i erhvervs-, arbejdsmarkeds- og regionalpolitikken.

Hvordan kan så psykologens klassetilhørighed bestemmes? Daniel Fleming og Bengt Åbert⁴ har i deres skrift forsøgt at lave en mere gennemtænkt analyse af akademikernes klassetilhørighed. De bygger her på Theorien über den Mehrwert af Marx. Forkortet kan deres ræsonnement beskrives som, at kun arbejdere, som er beskæftiget i direkte merværdiproduktion, kan siges at tilhøre arbejderklassen. Det er ved at producere varer, som har en højere værdi, end hvad arbejderen får for dem (løn), at arbejderen bliver udsuget. En del af merværdien går til profit, en del går til statsapparatet, en del til servicegrene som reklame, banker etc. Kun et meget lille antal akademikere, og i hvert fald ingen psykolog, deltager i sådant merværdiskabende produktivt arbejde. På et økonomisk niveau kan psykologens klassetilhørighed altså ikke fastslås.

Denne analyse kan givetvis også kritiseres. Hvem er merværdiproducerende? Arbejderen, som gør nogle greb ved et samleband, er det. Men deltager rengøringskonerne i dette? Marx' teorier om merværdi er absolut ikke entydige.⁵

Trods dette har denne analyse, foruden at være mere nuanceret end den foregående, åbenbare fordele, når man ser hvilke konsekvenser den fører til. Psykologens klassetilhørsforhold kan ikke fastsættes objektivt på det økonomiske niveau. Konsekvenserne bliver efter Fleming og Åbert:⁴

»Gennem fremfor alt en ideologisk og politisk kamp kan grupper af studenter (ligesom intellektuelle og andre ikke-produktive sociale grupper i det hele taget) få politiske og ideologiske interesser, som er i overensstemmelse med arbejderklassens.

[/] Der findes ingen objektive klasseinteresser, som gør majoriteten af studenterne til revolutionære, eller til arbejderklassens eller folkets allierede. Først ved en bevidst og revolutionær kamp blandt studenter, eller gennem ændrede klassekampsforhold i hele samfundet, skabes disse fællesinteresser mellem et lag af studenterne (revolutionære og sympatisører), og arbejderklassen (da kan man muligvis tale om sammenfaldende objektive interesser).« (s.26).

Psykologen kan kun gennem handling – politisk handling – vise hvilken side han står på, hvem han solidariserer sig med.

4. D. Fleming og B. Åberg: Utbildningens och universitetens funktion; Studenternes ställning i klasskampen; Studenterörelsen i Sverige. Lund 1970. Findes forkortet i Zenit nr. 20, 1970.

5. Se f.eks. Isi Grünbaum: Kapitalismens politiske økonomi. Forlaget Røde Hane, København 1970.

III. Psykologens funktion i det kapitalistiske samfund.

Jeg stillede i indledningen spørgsmålet om hvor vidt psykologen er et instrument i den herskende klasses undertrykkelse. For at belyse dette spørgsmål, vil jeg i det følgende tage statens rolle i det kapitalistiske samfund op. Derved bliver psykologer i ikke-offentlig tjeneste i nogen grad stillet udenfor denne analyse. At psykologer indenfor reklame og markedsføring helt indgår i den kapitalistiske konsumptionstænkning, behøver vel knapt at bevises. At arbejdspsykologer til syvende og sidst handler i arbejdsgiverens interesser, begynder vel i dag at blive et relativt alment accepteret faktum, trods al snak om at selv arbejderen har fordel af »den rette mand på den rette plads« etc.⁶

Nogle definitioner: *Reformisme* – ved gradvise reformer at få et samfund til at overgå fra kapitalisme til socialisme, hvor altså socialisme indebærer samfundets ejendom af produktionsmidlerne. *Revisionisme* – at gå bort fra, d.v.s. revidere Marx' lære. Dette indebærer, at reformismen er en form for revisionisme, idet Marxismen-Leninismen meget stærkt betoner nødvendigheden af en pludselig, stærkt gennemgribende – d.v.s. en revolutionerende, overgang fra kapitalisme til socialisme.

At de svenske socialdemokrater betræder reformismens vej, er åbenbart. At disse veje er revisionistiske, fremgår af Palmes svar i Aftonbladet d. 18. maj 1971:

»Er du marxist, Olof Palme?«

Mikael Johansson, 14

Syster Estrids gata 4, Göteborg.

Svar: Karl Marx' indsats indenfor økonomi, historie og filosofi har på en afgørende måde påvirket hele den videnskabelige tænkning. *I den mening er alle marxister.* Ligesådan i den mening, at Marx frigjorde tænkningen fra den statiske betragtningsmåde, som prægede liberalismen – den fandtes et trin bagved den liberale sociologi og økonomiske udvikling.

Jeg tror dog ikke på 1800-tallets magnifikke teoribygning, skæbnetro etc. Men dette havde Marx selv allerede været inde på – se fortalen til andet oplag af Det Kommunistiske manifest. *Marx var selv den første revisionist, Lenin var den anden. Jeg er også revisionist.* Olof Palme, statsminister.« (Mine understregninger).

6. Den, som vil vide mere om kritikken af arbejdspsykologien, henvises til Konsten at dressera Människor, Stockholm 1969, eller bør tage kontakt med Lunds kommunistiska arbetarkommun, hvor en arbejdsgruppe i efteråret 1971 vil undersøge arbejdspsykologiens rolle i kontrollen af arbejdere.

Marx udviklede sin tænken, mens han levede. Palme kalder denne udvikling for revisionisme, i samme åndedrag som han sætter etiketten revisionist på sig selv. Palmes revidering af marxismen fremgår af sætningen »I den mening er alle marxister«. En marxisme som påstås at omfattes af alle i dagens kapitalistiske samfund, kan umuligt være nogen marxisme. En sådan marxisme er berøvet alt revolutionært indhold. Både den materialistiske historiefølelse og den dialektiske materialismes videnskabelighed bliver på denne måde omformet til nogle alment omfattende banaliteter. Læren om klassekampen kan således blive til visse forskelle i hensigter og interesser, som dog underordnes til en fælles interesse – velfærdssamfundet med velstand for alle (lige fordelt).

En sådan stat i et kapitalistisk samfund kan aldrig tjene noget andet end den herskende kapitalistklasse, trods alle socialreformer og »socialiseringer«, som gennemføres. Hvad har det bevirket for arbejderne indenfor de af statsjede industrier? For grubearbejderne i LKAB, for ansatte indenfor SJ etc.? Hele den socialdemokratiske magtperiode støtter Lenins⁷ påstand:

»Her er marxismens grundidé om statens historiske rolle og betydning udtrykt med fuld klarhed. Staten er et produkt og en ytring af klasse modsætningernes *uforsønlighed*. Staten opstår der, da og i det omfang, klasse modsætningerne objektivt *ikke kan* forsones.«

(En af de grundideer Palme er gået bort fra). Marx og Lenin, ligesom Mao Tse-tung, har stærkt betonet og meget entydigt udtrykt, at staten i ethvert samfund står i den herskende klasses tjeneste, samt at statens vigtigste opgave er at bevare det samfund, den er et produkt af. Dette indebærer, at ved overgang fra kapitalisme til socialisme er knusningen af den borgerlige stat en af revolutionens vigtigste opgaver.

Hvad indebærer da de reformer som staten gennemfører? Det viste sig ret snart efter industrialiseringen, at Adam Smith's manchesterliberalisme medførte en uhæmmet exploatering og meget stærk kapitalkoncentration. Statslige indgreb blev nødvendige for at garantere produktionen af arbejdskraft, samt for at hindre, at arbejdsklassen rejste sig mod undertrykkelsen. Desuden behøvedes indgreb for at forhindre de depressioner, som blev en nødvendig følge

af modsætningerne indenfor det kapitalistiske system. Den såkaldte socialliberalisme opstod nu repræsenteret af f.eks. Keynes, Gailbraith m.fl. Statens opgave bliver at lindre på virkningerne af det kapitalistiske system. Gennem den statslige socialpolitik holdes konsumtionsniveauet højt og jævnt, og klasse modsætningerne dølges. Dette uden at der nogensinde bliver sat spørgsmålstegn ved det nuværende samfundssystem.

Statens socialpolitik kan efter dette ræsonnement belyses med nogle citater:⁸

»[/] vi vil koncentrere os om selve »velstandssamfundet« og forsøge at vise, at det i sig selv er årsag til en lang række alvorlige sociale problemer. Disse problemer må ikke opfattes som »huller i et ellers perfekt samfund,« »mangler som før eller senere vil blive rettet, og som der arbejdes hårdt for at bøde på. De må ses som direkte følger af den samfundsudvikling, vort økonomiske system skaber. Den indebærer, at produktionsforholdene i vort samfund frembringer minusgrupper.

[/] Den nære sammenhæng, som de (Jon Eivind Kolberg og Per Nestor) viser, at der eksisterer mellem den økonomiske og socialpolitiske udvikling, gør det nødvendigt, at vi ser de sociale problemer i samfundet som noget, der ikke kan løses isoleret, og som derfor ikke bare er et spørgsmål om større bevillinger til socialdepartementet. Det er vort system i sig selv, som skaber klienter.

[/] Ud fra denne synsvinkel burde samfundet defineres som sygt, ikke klienten. Alligevel er det ham, som regnes for »afviger«, som »problematiske«, og målet for socialpolitikken bliver derfor at afvigergruppen skal tilpasses samfundet. Er det umuligt, skjules de. På denne måde tjener de begrebsapparater som bruges, og den praksis som drives på det samfundsvidenskabelige og det socialmedicinske område, til at bevare de strukturer som findes i samfundet.

[/] Efterhånden er det gået op for mange, at der eksisterer mangler ved velfærdsstaten. Mægtige politiske kræfter i samfundet går ind for at udbedre disse, og de sætter sig høje mål for det de vil opnå. Men ofte er de mål, som bliver sat, af en sådan karakter, at de er uopnåelige indenfor vort samfundssystem. Dermed opstår der en afstand mellem præstationsniveau og aspirationsniveau. Dette fører til apati og manglende politisk vilje til at søge nye veje på det socialpolitiske felt.«

Eller som Stig Larsson og Kurt Sjöström siger:⁹

»Socialpolitik og socialforsorg præges af klassesamfundet.

8. H. Rønning og L. G. Lingås: Ledare. Kontrast nr. 1, Oslo 1970.

9. S. Larsson og K. Sjöström: Valfärdsmynen i klassamhället – socialpolitik och socialvård i Sverige. Zenit nr. 18, 1970.

7. I. V. Lenin: Staten og revolutionen. Tema 1970.

Denne i og for sig banale påstand indebærer frem for alt følgende:

- socialpolitik og socialforsorg er en del af det økonomiske system

- »velfærdsorganerne« indgår som instrument i det kapitalistiske statsapparat

- Socialpolitik og socialforsorg genspejler klassekampen og er delvist resultatet af de gevinster, som arbejderklassen har kunnet opnå.

[/] Fra disse udgangspunkter har stadig flere opdaget, at socialforsorgen har en funktion i den sociale kontrol, hvor de dominerende værdisystemer er middelklassenormer. Et middel i denne sociale kontrol er den »diagnostiske kultur«, som henter sit idéindhold ikke bare fra psykiatrien, men også fra psykologien og den borgerlige socialpsykologi og sociologi. [/] Den sociale forsorg bliver et instrument til tilpasningen af menneskene til det bestående samfund, ja endog til de bestående systemer indenfor forsorgsinstitutionerne.

Der findes naturligvis også de, som er gået ud fra de marxistiske teorier om staten som et instrument for den herskende klasse, og har forsøgt at sætte socialforsorgen ind i denne sammenhæng. Den kapitalistiske statsmagt har ikke bare militær, politi, domstole og fængsler til sin rådighed (Lenin nævner også præsterne, som selv i Sverige bibeholder en funktion til det bestående beskyttelse; men spørgsmålet er, om ikke socialarbejderne har overtaget en stor del af præsternes funktioner!). Den kapitalistiske statsmagt anvender mere differentierede, nuancerede (og udviklede) instrumenter, så længe de fungerer.

[/] Socialforsorgen har ofte en mere direkte funktion i at tilpasse mennesker til det bestående system og etablerede vurderinger. I den sidste ende har den kommunale socialforsorg i samarbejde med lensstyrelsen mulighed for at gribe til fysisk tvang (børneværnsloven og ærduelighedsloven).

[/] I den socialpolitiske debat kan man udskille klart konservative og reaktionære opfattelser, som kun stiller krav om beskyttelse af det bestående samfund. De genspejles i kravene om udbyggede politiresourcer, hårde domme mod småforbrydere og udvidede muligheder til tvangsforanstaltninger efter loven om lukket psykiatrisk forvaring. Der forekommer en anden retning, som er mindre konservativ og mere liberal, som ønsker at tilpasse menneskene til samfundet gennem anvendelse af moderne psykologiske, socialpsykologiske og pædagogiske principper. Den tredje strømning, som har tilhængere indenfor et bredt politisk felt fra Garthon-liberalister til venstresocialdemokrater, ønsker at tilpasse samfundet til individerne, men det er det bestående samfund, som udgør rammen.«

Socialforsorgen synes altså at indgå i den sociale kontrol, ligesom fængsels- og psykiatrisk behandling (se f.eks. filmen *Mishandlingen* eller studer sociopatredegerelsen) etc. Psykologens rolle i denne kontrol er åbenbar.

Jesper Jensen har i *Nordisk Psykologi* nr. 1, 1970¹⁰ karakteriseret psykologens forskellige roller. Vi har »lakajen«, »luddereren«, »skraldemanden«, »klunseren«, »ghettobestyreren« samt »suffløren«.

»Lakajen« arbejder med reklame, markedsføring og andre funktioner, som direkte har at gøre med det private næringslivs produktion og afsætning.

»For disse psykologer drejer det sig ikke om at give mennesker det, som de ifølge den psykologiske viden har brug for. Det drejer sig derimod om at analysere de mere eller mindre indplantede behov – og derpå udnytte dem som motivation for forbrug af den vare, der skal sælges.« (Ibid.).

»Luddereren« (bl.a. arbejdspsykologen) arbejder med personale- og trivselsproblemer.

»[/] Har man eksempler på, at man har forbedret trivslen, hvis det har medført nedsat produktion eller nedsat produktivitet? Har man eksempler på, at man har forbedret trivslen, hvis det har medført en mindre effektiv ekspedition?

[/] Eksistensen af luddere afspejler fundamentale problemer i menneskers forhold til kærligheden. Eksistensen af psykologer i den tilsvarende rolle afspejler fundamentale problemer i menneskers forhold til deres arbejde. Når man ikke vil eller kan pille ved grundlaget for lønarbejdet, må man naturligvis nøjes med at udvælge og tilpasse mennesker til dette lønarbejde, så friktionen bliver mindst mulig.

Overalt i vores samfund er der nogen, som falder udenfor, eller ved siden af. Da vores samfund jo som bekendt er et af de bedste i verden, må det være de pågældende personer, som der er noget i vejen med. Derfor har man brug for psykologer. Deres opgave er dels at konstatere om og på hvilken måde, folk falder udenfor et eller andet system, dels at sørge for anbringelse et eller andet sted, hvor det øvrige systems velsmurte gang ikke trues af outsiders. Denne sortering og anbringelse er den ene hovedopgave.

Den anden hovedopgave er at prøve at bringe nogle af de således frasorterede tilbage til det normale og dominerende system igen. Her kræves en behandling, her kræves indgreb. Da der som sagt ikke er noget i vejen med systemerne, så behandler man personerne. Man revaliderer, man resocialiserer.

[/] Den første hovedopgave, at sortere og anbringe, er at ligne ved det, som en *skraldemand* laver.

[/] Det er ikke skraldemanden, som kasserer tingene. Han konstaterer blot, at de er kasseret. Det er heller ikke psykologen som kasserer mennesker. Et eller andet socialt system har allerede helt eller delvis udskilt den person, som sendes til psykolog.

10. Jesper Jensen: *Psykologens roller i samfundet*. *Nordisk Psykologi* nr. 1, 1970.

[/] Når skraldemanden har fjernet de kasserede ting, kan *klunseren* gå i gang. Han graver ned i skraldet, leder efter brugbare sager, finder ting frem, som kan renoveres og bringes tilbage i omsætningen – evt. i andre funktioner end de oprindelige.

[/] Det svarer til psykologernes anden hovedopgave. At bringe kasserede mennesker tilbage i den rentable produktions omløb. Naturligvis er det kun de færreste, som egner sig til en sådan tilbageføring. Derfor bliver der en stor rest tilbage. Hvad skal vi stille op med dem? Dem overlader vi til *ghettobestyrene*.

[/] Til det kan jeg sige, at det afhænger af forskningens emne og undervisningens indhold og sigte, hvor man vil placere disse funktioner. En stor del hører naturligt hen under de allerede nævnte roller. Der er en del forskning, som direkte går ud på at vejlede luddere, skraldemænd, klunsere og ghettobestyrere. Derved bliver forskning og undervisning i denne henseende blot en anden måde at udfylde de samme funktioner eller roller på. Forskeren og underviseren er de øvrige rollers *sufflorer*.« (Ibid.).

Psykologien udfylder også andre funktioner, foruden at være en væsentlig del af den sociale kontrol. Som tidligere berørt, tjener psykologien til at skjule klasse modsætningerne. Konflikter på arbejdspladser anses for at være forskyldt af visse »urostiftere« – psykisk labile individer. Demonstranter anses for at gøre faderoprør etc. Psykologiske teorier er produkter af det kapitalistiske samfund. Termer som »need achievement«, »selvrealisation« etc., giver indtryk af, at det kapitalistiske menneske er en naturnødvendighed. Teorier om moderens betydning for barnet under opvæksten viser en påfaldende tilpasning til økonomiske konjunkturer. Under trediverens depression med den store arbejdsløshed skulle kvinden være hjemme hos barnet langt ind i puberteten. I dag, da kvinden behøves som letmobiliseret arbejdskraftreserve, fremhæves værdien af den sociale træning, børn får i børnehaver allerede i to års alderen. Endnu tydeligere mærkedes dette i England under anden verdenskrig, da der opstod et enormt behov for kvinden i produktionen. Margot Bengtsson giver et billede af dette i »Kvinnans roll i samhället – en fråga om ekonomi eller psykologi?«¹¹ Dette er ikke noget specifikt for teoridannelsen omkring kvinden. Samme analyse med lignende resultat kan gøres af alle borgerlige psykologiske teorier.¹²

11. Häften för Kritiska Studier nr. 7–8, 1969.

12. Under udarbejdelsen af dette diskussionsindlæg fik jeg bekræftet, at der ikke er noget slutord. Jeg blev anbefalet at læse Ambjörnsson og Elzinga: Tradition och Revolution – huvuddrag i det europeiske tänkandets historia, Stockholm 1969. Der finder man følgende:

IV. Hvad skal den revolutionære psykolog gøre?

Jeg er altså kommet frem til følgende to konklusioner:

- 1) Psykologen kan kun bevise sit klassetilhørsforhold gennem politisk handling.
- 2) Psykologen hjælper i sin erhvervmæssige virksomhed med til at bevare og forsvare det kapitalistiske samfund.

Dette indebærer, at den socialistiske psykolog daglig i sin arbejdsvirksomhed tvinges til at udføre politiske handlinger, som strider mod hans overbevisning. Dette paradoks synes at føre til, at man må holde op som psykolog. (Man kan jo endog tænke sig at holde op med at være socialist.) Denne konklusion er dog ufrugtbar (men den er et tydeligt eksempel på hvordan blandøkonomisk socialisme-kapitalisme umuligt kan eksistere). Vi lever i et kapitalistisk samfund. Vi tvinges daglig til at tjene det kapitalistiske system. Arbejder vi på en fabrik, tjener nogen på vort arbejde, vi bidrager til at holde konsumtionen oppe, vi tvinges til at lade vore børn udsættes for den borgerlige propaganda i skoler, TV, radio etc. Det, vi skal gøre, er at blotlægge modsætningerne indenfor det kapitalistiske samfund, og kapitalismens forsøg på at skjule klasse modsætningerne, påvise dem for andre, undgå at drages ind i konsumtions- og præstationstænkningen, udnytte det kapitalistiske samfunds ressourcer til propaganda og politisk arbejde. Et politisk arbejde, som først og fremmest har det formål at knuse kapitalismen og at opbygge et socialistisk samfund.

Hvad dette indebærer for psykologen er svært at sige. Jeg vil dog forsøge at give nogle retningslinjer, som jeg tidligere har publiceret.¹³

»Den stoiske skole, som var virksom i århundrederne omkring Kr.f. beskæftigede sig ganske vist en del med fysikalske spørgsmål, men den største del af deres spekulationer vedrørte livsanskuelsesspørgsmål. [/] Sjælens uberørdet var idealet. For at nå dette mål skulle man give nøje akt på sig selv, man skulle undersøge sine tilbøjeligheder og drifter. Stoikerne var interesserede i psykologi, mens de forsømte samfundsproblemerne. I det hele taget blev det videnskabelige klima under hellenistisk til mere og mere antropocentriske, og det var de psykologiske og religiøse spørgsmål, som optog interessen.

Det er givet, at sådanne filosofiske retninger tjente det etablerede samfunds interesser. Problemer, som kunne løses politisk, reduceredes ned til anliggender for det enkelte individ, anliggender ikke mellem individerne og samfundet, men mellem individerne og Gud, individet og dets eget indre. Således styredes trykket mod det bestående ind på en vej, hvor det aldrig kunne udgøre nogen trusel.

Interessen i at manipulere naturen blev forskudt til en interesse i at manipulere mennesker. Sådan opstår psykologien.«

13. K. Björffors: Vad gör en revolutionär psykolog? Psykolognytt nr. 10, Stockholm 1970.

»[/] For en revolutionær gælder det om at kunne afgøre, hvilke foranstaltninger som er reformistiske, og hvilke som er revolutionære. Dette er ofte meget svært. Hvis en psykolog, ansat f.eks. indenfor mentalforsorgen, kommer igennem med nogle planer om rehabilitering med høj grad af fordelt ansvar, eliminering af både den hierarkiske personalestruktur og den skarpe grænse mellem personale og patienter, giver han patienterne større muligheder for eget ansvar og dermed kollektiv handlen, som på længere sigt kan fremme en *klassebevidsthed*. Men hvor mange kompromisser er han tvunget til at gøre for at få sit forslag igennem? Hvilken risiko findes der for, at den effektivere behandlingsmetode bliver anvendt til forkerte formål? Hvordan skal den revolutionære psykolog kunne klare sig i den daglige konfrontation med socialpolitikere, eksperter, kapitalister og andre konservative psykologer?

Den vigtigste forudsætning for at kunne arbejde revolutionært er en *social basis*. Den revolutionære må have regelmæssig og gensidig kontakt med en større gruppe mennesker, som objektivt set har fordel af en socialistisk revolution. For psykologen er en sådan naturlig basis *klienterne*, specielt dem med lav indkomst. Psykologen må her gå ud over den erhvervsmæssige kontakt. Det skal være en kontakt mellem individer. De revolutionære psykologer kan eksempelvis arbejde indenfor de patientforeninger, klientsammenslutninger, bylag og samtaleaktioner som er opstået i de seneste år. Hvis disse grupper optager kontakt med hinanden, aktiverer såkaldte almindelige mennesker og systematisk undgår korrumpierende kontakt med myndigheder og massemedier, kan en bevægelse dannes, der kan få revolutionær kraft. På længere sigt må disse subversive grupper indgå i en massebevægelse med disciplineret politisk ledelse for at kunne blive virkeligt effektive.

For den revolutionære psykolog personligt gælder det om at undgå at blive draget ind i ansvarsfuldt, vel-lønnet og tidskrævende erhvervsarbejde, som hindrer den revolutionære virksomhed.

Nogle tips:

1. Start ikke egen kommerciel virksomhed.
2. Undgå høje poster i det statslige og kommunale forsorgshierarki.
3. Giv så meget af din løn til revolutionære formål, at du lever på et gennemsnitligt standardniveau.
4. Omgås så *lidt* som muligt med andre psykologer, læger og kulturpersoner.
5. Omgås så *meget* som muligt med kontorassistenter, plejepersonale og andet lavtlønnet personale på din arbejdsplads.
6. Nægt overtidsarbejde og udnyt arbejdstiden til revolutionært arbejde.
7. Sørg for at være med i revolutionære studieog aktionsgrupper, hvor du kan diskutere dine politiske og personlige problemer.
8. Bekæmp glorien omkring psykologerhvervet, og afslør al straffe- og formyndermentalitet som skjuler sig bag behandlingsfraserne.
9. Udnyt dine erhvervsmæssige kundskaber for at forklare forsorgsapparatet, mentalhelse-kampagnen og psykologiske problemer for almindelige mennesker.
10. Læs revolutionær litteratur og oprethold kontakt med andre revolutionære bevægelser.«

Punkt 6. indebærer, at du skal gøre dit arbejde så revolutionært som muligt. Til punkt 9. hører det at afsløre psykologiseringen, og de psykologiske teories funktion som opretholdere af og forsvar for den borgerlige ideologi. Forsøg at fremarbejde en psykologi i folkets tjeneste. Desuden punkterne:

11. Saml og spred alle de fakta, som du kan få gennem din tjenestestilling, idet de viser understødningsfaktorer, kontrolfunktioner etc. i det kapitalistiske samfund.
12. OP TIL KAMP.

Leo Jensen: Produktionsforhold

Dette arbejde begyndte som et forsøg på at læse værdilæren hos Marx i lyset af Althusser' overdeterminationsbegreb. Under arbejdet med at skrive denne undersøgelse om til en artikel, blev det imidlertid klart at behandlingen af produktionsforholdene ikke var tilfredsstillende. Det gav naturligvis anledning til nye overvejelser og det er dem, der nu fremlægges i denne artikel.

Måske burde artiklen ikke offentliggøres før den var modnet lidt – det har i følge sagens natur uoverskuelige konsekvenser, når man piller lidt ved de grundlæggende begreber, men jeg vover forsøget og prøver indledningsvis at se på hvilken betydning den definition af produktionsforholdene, der fremlægges her, har for Althusser's og specielt Balibars arbejde inden for dette område. Vi må håbe at hastværk ikke altid er lastværk.

Ideologi – teori

Marxismen har aldrig stillet sig tilfreds med at tage »fakta«, som de umiddelbart fremtræder for vore øjne, for at konstruere en udvendig sammenhæng. Den har altid søgt at finde frem til den *indre begrebsmæssige sammenhæng*, som ligger bag de ydre sammenhænge, 'statistikernes' finder gennem deres korrelationsberegninger. Samtidig afslører den disse sammenhænges historisk betingede gyldighed, deres tidsbestemthed. Derved må marxismen nødvendigvis også afsløre 'statistikernes' forsøg på at ophøje disse sammenhænge til evige lovmæssigheder som ideologiske og samfundsbevarende i sit sigte. Ideologien har netop som mål og effekt (fordi den er en efterrationalisering) at give menneskene, der handler i en given samfundsmæssige struktur, tillid: tingene er, som de skal være, det kan ikke være anderledes, det er kun naturligt o.s.v.

Marxismen står som teori i modsætning til ideologien, den må bestandig gå bag ideologien og afsløre forholdenes grund og forudsætning og dermed også muligheden for at ændre forholdene. *Marxismen er som teori i sig selv revolutionær.*

Arbejdet med at afsløre ideologierne er ikke nemt, for marxismen har ikke et færdigt skema, en færdig formel, som kan gennemlyse ideologierne og afsløre deres ideologiske »elementer«. Ideologien er altid først: mennesket handler, før det teoretiserer over sine handlinger, og en umiddelbar handling er altid »holdt oppe« af en ideologisk bevidsthed. Det er på ideologiens grund, teorien skal rejses for at fortrænge ideologien.

Vi skal ikke her beskæftige os med at afsløre ideologier, men søge at gengive den indre begrebslige sammenhæng i dele af den marxistiske samfundsteori (mere korrekt historieteori), og vi vil stille os tilfreds, hvis vi kan give en formulering af de problemer, der er »oppe« i den marxistiske debat, som gør det muligt at løse dem og bringe os videre i det teoretiske arbejde.

Fremstillingen må altid begynde med det *bestemende* og ikke nok med det, med det bestemmes mest *almene* træk. Herfra kan man ved gennem fremstillingen at føje flere træk nå frem til det *grundlæggendes specifikke historiske fremtræden*. Det drejer sig om at følge fremstillingen fra det abstrakte til det konkrete.

Produktionen

»De forudsætninger, som vi begynder med, er ikke vilkårligt valgt, det er ikke dogmer, det er virkelige forudsætninger, som man kun i indbildningen kan abstrahere fra. Det er de virkelige individer, deres handlinger og deres materielle livsbetingelser – såvel dem de forefinder, som dem de frembringer ved deres egne handlinger.«¹

Det, vi vil hefte os ved her, er de materielle livsbetingelser og især »dem de frembringer ved deres egne handlinger«.

»Den første historiske handling er altså skabelsen af midler til tilfredsstillelse af disse [materielle] behov, produktionen af selve det materielle liv, og denne historiske handling, som er en grundbetingelse for al historie, må endnu i dag som for årtusinder siden opfyldes dag for dag og time for time for blot at holde menneskeheden i live.«²

Når vi lægger vægt på *produktionen*, er det ikke kun fordi den holder menneskeheden i live, men også fordi den i høj grad er bestemmende for, hvilket liv menneskeheden fører.

»I den samfundsmæssige produktion af deres liv træder menneskene ind i bestemte, nødvendige, af deres vilje uafhængige forhold, produktionsforhold, som svarer til et bestemt udviklingstrin af deres materielle produktivkræfter. Indbegrebet af disse produktionsforhold danner samfundets økonomiske struktur, den reelle basis på hvilken der hæver sig en juridisk og politisk overbygning, og hvortil der svarer bestemte samfundsmæssige bevidsthedsformer. Den måde, hvorpå det materielle liv produceres, betinger de sociale, politiske og åndelige livsprocesser overhovedet.«³

Når produktionen er så afgørende, skyldes det, at den aldrig er produktion i almindelighed; den er altid en bestemt produktion, en *produktionsmåde*. Dette er kriteriet for at skelne mellem forskellige samfundstyper, f.eks. taler man om den feudale produktionsmåde og den kapitalistiske produktionsmåde.

En bestemt produktionsmåde er karakteriseret ved, at produktionens agenter træder ind i »bestemte, nødvendige, af deres vilje uafhængige forhold, *produktionsforhold*, som svarer til et bestemt udviklingstrin af deres materielle *produktivkræfter*«. Produktionen har en teknisk

1. Karl Marx: *Den tyske ideologi*, citeret efter Villy Sørensen: *Karl Marx: Økonomi og filosofi*, p. 97.

2. *Ibid.*, p. 100.

3. Karl Marx, Friedrich Engels: *Udvalgte skrifter* bd. I p. 355.

og en samfundsmæssig side, og det er disse to sideres sameksistens, der giver en produktionsmåde dens identitet, men der er ikke tale om en uproblematisk sameksistens, idet de to sider gensidigt betinger hinanden og begrænser hinanden. Det er denne gensidige begrænsning, der sikrer en relativ stabilitet i de forskellige produktionsmåder, og det er i kombinationen af disse to aspekter, man finder nøglen til samfundsformationens struktur (økonomien er bestemmende i sidste instans), men også til struktureringen af det økonomiske område. Det er disse aspekter af forholdet mellem produktivkræfter og produktionsforhold, vi vil komme ind på i det følgende, men først må vi definere dem.

Produktivkræfterne

Enhver arbejdsproces har tre elementer:

- 1) en *måltrettet aktivitet*, som er rettet imod
- 2) et *arbejdsemne* ved hjælp af 3) nogle *arbejdsmidler*. (jfr. Das Kapital bd. I s. 193).

Arbejdsprocessen er, som vi ved, en forudsætning for ethvert samfunds eksistens, det er gennem den, stofskiftet mellem menneske og natur reguleres. Menneske og natur er impliceret i processens to første elementer, mennesket er den aktive part, og naturen er en mer eller mindre føjelig modpart, men fælles for begge elementer er, at de er relativt konstante: hverken mennesket eller naturen er bestemmende for, hvordan man i en given samfundsformation producerer de materielle livsbetingelser. Det er arbejdsmidlet, der er bestemmende faktor, idet det bestemmer, *hvordan* den menneskelige aktivitet skal omforme arbejdsemnet d.v.s. i sidste ende naturen.

I arbejdsprocessen bestemmer arbejdsmidlet altså, hvordan samspillet mellem processens tre elementer former sig under den materielle tilegnelse af naturen: De forskellige måder, hvorpå dette samspil former sig, giver arbejdskraften forskellige virkningsgrader, produktivitetsniveauer. De forskellige former for samspil kendetegner det, man kalder produktivkræfternes udviklingsniveau. Når vi i det følgende refererer til *produktivkræfterne*, mener vi *den type af forhold, produktionens elementer opretholder med hinanden*. Produktiviteten kan godt stige, selv om der ikke sker nogen ændring i produktivkræfterne – f.eks. kan en maskine med større effekt øge produktiviteten uden at ændre

strukturen. Dette vil vi kalde en udvikling i *produktiviteten* (underforstået bestemte produktivkræfter).

Ifølge Balibar kan man karakterisere forholdet mellem arbejdsprocessens elementer ved at angive, hvilke der besidder en form for enhed. Vi vil her som eksempel tage den håndværksmæssige og den industrielle arbejdsproces' form, idet vi følger Balibar.

Den håndværksmæssige arbejdsproces

Det er karakteristisk for den håndværksmæssige arbejdsproces, at redskabet kun kan bruges af en øvet arbejdskraft, d.v.s. anvendelsen kræver visse egenskaber og færdigheder, som er erhvervet gennem en oplæringsproces, mesterlæren. Mens arbejdsmidlet således er meget »følsomt« over for den arbejdskraft, der anvender det, er det til gengæld relativt ligeglad med, hvilket arbejdsemne det anvendes på. Dette gælder naturligvis især for de mere primitive redskaber, men selv om redskaberne gennem tiden udvikles og specificeres således, at deres anvendelsesområde bliver mere og mere snævert, og arbejdsprocessen tillige deles op i flere delarbejder, som varetages af specialister med specialværktøj, så gælder det, at *arbejdskraft og arbejdsmiddel besidder en form for enhed*: arbejdsmidlet kan kun udvikles i samme omfang som arbejdskraften udvikles.

Den industrielle arbejdsproces er ikke karakteriseret ved arbejdsdeling alene; denne var allerede meget udviklet i den håndværksmæssige arbejdsproces, manufakturen. Vi må i stedet søge en ny form for enhed mellem arbejdsprocessens elementer.

Den industrielle arbejdsproces

Det er karakteristisk, at arbejdskraften uden større vanskeligheder kan gå fra en arbejdsproces til en anden, når der er tale om industrielle arbejdsprocesser. Det er et tegn på, at arbejdskraftens kvalifikationer ikke er af afgørende betydning for arbejdsprocessens fuldførelse. Da formen for forarbejdningen af arbejdsemnet ligger i konstruktionen af arbejdsmidlet, behøver den følgelig ikke at tilføres gennem arbejdskraftens kvalifikationer – arbejdskraften *betjener* kun maskinerne, mens

den håndværksmæssige arbejdskraft *fører* sit værktøj. Vi ser, at den håndværksmæssige sige arbejdsproces sikres fuldført gennem arbejdskraftens fysiske egenskaber (der er enhed mellem arbejdskraft og arbejdsmiddel), mens den industrielle arbejdsproces sikres fuldført gennem teknologien, d.v.s. gennem en på forhånd skabt overensstemmelse mellem arbejdsemne og arbejdsmiddel: der er *enhed mellem arbejds-emne og arbejdsmiddel*. Dette betyder, at arbejdsprocessen i en vis forstand bliver uafhængig af arbejdskraften: arbejdsmidlerne kan udvikles uden en samtidig udvikling af arbejdskraftens fysiske egenskaber. Det vil sige, at øgning af produktiviteten først og fremmest er afhængig af teknologiens udvikling.

Produktionsforholdene

Vi har nu defineret produktivkræfterne som en type enhed, der eksisterer mellem arbejdsprocessens elementer i arbejdsprocessen. Det er bestemmelsen af, hvordan en arbejdsenhed (en kombination af arbejdskraft) ved at indpode en materiel struktur (arbejdsmiddel) i naturen (arbejdsemnet) kan omforme denne med større eller mindre kraft. Produktivkræfterne er forholdet mellem denne arbejdsenhed og naturen, evt. formidlet gennem flere led.

»I produktionen virker menneskene ikke blot på naturen, men også på hinanden. De producerer kun ved, at de arbejder sammen på en bestemt måde og indbyrdes udveksler deres frembringelser. For at producere indgår de i bestemte forbindelser med hinanden, og kun inden for disse samfundsmæssige forbindelser og forhold finder deres indvirken på naturen, finder produktionen sted . . . De samfundsforhold, hvorunder individerne producerer, de samfundsmæssige produktionsforhold ændrer sig . . . , forvandler sig med de materielle produktionsmidlers forandring og udvikling.«⁴

Lidt efter skriver Marx, at *kapitalen* er et borgerligt produktionsforhold, d.v.s. det tilhører den kapitalistiske produktionsmåde.

Det kan umiddelbart virke forvirrende, at Marx på den ene side taler om produktionsforhold som et forhold mellem producenterne, og på den anden side om kapitalen som et produktionsforhold. Men det er i virkeligheden samme side, for netop i den kapitalistiske produktionsmåde antager forholdet mellem producenterne

formen af et værdiforhold, det fremtræder i fremmedgjort form. Det skal ikke opfattes som en tilfældig form, forholdet antager, det er en strengt nødvendig form. Man kan ikke tale om fremmedgørelsen som et bevidsthedsfænomen, noget der kan fjernes ved, at man når til klarhed over fænomenerne. Produktionsforholdene er *nødvendige* forhold, og det særlige ved den kapitalistiske produktionsmåde er, at de tager form af forhold mellem tingene som værdimæssige størrelser, d.v.s. en fremmedgjort form, hvor de i f.eks. den feudale produktionsmåde antager form af direkte forhold mellem klasserne – tvangsforhold. Vi kan sige, at fremmedgørelsen er kapitalismens tvang, det er tingenes tvang, det er produktionsforholdene, der viser sig i tingenes herredømme over det levende arbejde.

Vi kan med det samme bemærke, at når produktionsforholdene er værdimæssige forhold mellem tingene, er de ikke klasseforhold, men herom senere.

Vi har imidlertid endnu ikke defineret, hvori disse nødvendige produktionsforhold består. Det fremgår tydeligt i et afsnit, hvor Marx netop behandler den fremmedgjorte form, d.v.s. den værdimæssige form, forholdet antager i den kapitalistiske produktionsmåde.

»Det hemmelighedsfulde ved vareformen [vareformen er produktets dobbelte eksistens som brugsværdi og værdi, min anmærkning] består altså simpelt hen deri, at den over for menneskene genspejler den samfundsmæssige karakter af deres eget arbejde som arbejdsprodukternes genstandsmæssige karakter [værdien fremtræder som en egenskab ved arbejdsproduktet, min anmærkning], som samfundsmæssige natur-egenskaber hos disse ting, og således også *producenternes samfundsmæssige forhold til totalarbejdet* som et uden for dem eksisterende samfundsmæssigt forhold mellem genstandene.«⁵ (min kursivering).

Vi vil senere komme ind på, hvorfor værdien ikke er en egenskab ved tingene, men et produktionsforhold.

Dette citat gælder både for vareproduktionsmåden (baseret på håndværksmæssig produktion) og den kapitalistiske produktionsmåde, hvor værdiforholdet er udviklet yderligere. Men for disse to produktionsmåder – og for enhver produktionsmåde i det hele taget – gælder, at produktionsforholdet er »producenternes samfundsmæssige forhold til totalarbejdet«. Vi vil præcisere det yderligere: produktivkræfterne karakteriserer forholdet mellem producent og

4. Karl Marx, Friedrich Engels: *Udvalgte skrifter* bd. I p. 84.

5. Karl Marx: *Das Kapital* bd. I, p. 86.

natur, produktionsforholdet er producenterens forhold til hinanden i deres forhold til naturen, producenterens forhold til totalarbejdet. Foreningen af produktivkræfter og produktionsforhold er samfundets forhold til naturen.

Forholdet mellem det individuelle arbejde og totalarbejdet karakteriseres gennem begrebet »samfundsmæssigt nødvendigt arbejde«: det individuelle arbejde er kun samfundsmæssigt nødvendigt i det omfang, det lader sig indpasse i totalarbejdet, som er sammensat af kvalitativt og kvantitativt bestemte delarbejder.

Vi vil nu se på bevægelserne og strukturerne i den kapitalistiske økonomi for at komme frem til værdibegrebet som i første omgang karakteriserer de kapitalistiske produktionsforhold.

Det samfundsmæssige behov (totalarbejdet)

Vort udgangspunkt er produktionen; men den eksisterer ikke uden konsumtion. Mellem produktion og konsumtion har vi nogle processer som er formidlende: distribution og bytte (cirkulation). Vi har her en samling elementer, der gensidigt betinger hinanden, hvoraf imidlertid et er bestemmende.

»En bestemt produktion bestemmer altså en bestemt konsumtion, distribution, bytning og bestemte forhold mellem disse forskellige momenter indbyrdes. Rigtig nok bliver også produktionen i sin ensidige form på sin side bestemt gennem de andre momenter.«⁶

Vi vil prøve at vise, hvordan produktionen bestemmer de øvrige elementer, idet vi husker, at produktionen er en bestemt kombination af produktivkræfter og produktionsforhold.

Produktionen er umiddelbart også konsumtion: konsumtion af produktionsmidler og arbejdskraft. Hvis vi betragter den »egentlige« konsumtion (konsumtionen uden for arbejdsprocessen), ser vi, at den også er produktion: produktion af arbejderen, d.v.s. arbejdskraften. Vi kan foreløbig konstatere, at der findes to former for konsumtion: produktiv konsumtion og konsumtiv produktion. Det ses umiddelbart, at produktionen bestemmer den første type af konsumtion. Vi vil nu se nærmere på den anden form for konsumtion: konsumtiv produktion eller individuel konsumtion. Denne konsum-

tion synes ved første øjekast at kunne føres tilbage på den enkeltes behov (hvilket den borgerlige økonomi også gør), men selv om man går med på dette, kan vi dog gøre nogle præciseringer angående disse behov. For det første er det ikke alle behov, der tilfredsstilles, kun dem man har råd til, d.v.s. evnen til at tilfredsstille sine behov hænger nøje sammen med ens indtægter. Der findes forskellige former for indtægt, men vi kan nøjes med at betragte de to, der er karakteristiske for den kapitalistiske produktionsmåde: arbejds løn og profit. Vi ser straks, at disse begreber svarer til to andre: lønarbejde og kapital, og vi ved, hvad disse termer rummer, nemlig et produktionsforhold. Vi kan derfor sige, at produktionsforholdene bestemmer distributionsforholdene og derigennem konsumtionen.

»Et individ, der i form af lønarbejdet deltager i produktionen, deltager i form af arbejds lønnen i produktionens produkter, resultater. Distributionens struktur er fuldstændig bestemt gennem produktionens struktur. Distributionen er selv et produkt af produktionen, ikke kun genstandsmæssigt, således at produktionens resultater kan blive distribueret, men også formmæssigt, således at den bestemte art af deltagelse i produktionen bestemmer distributionens særlige former, former, hvori der tages del i distributionen.«⁷

For det andet afhænger behovene også af de varer, der produceres med henblik på individuel konsumtion.

»Produktionen producerer (. . .) konsumtionen; 1) idet den skaber materialet for konsumtionen; 2) idet den bestemmer konsumtionens måde; 3) idet den frembringer de produkter som behov i konsumenten, som først sættes som genstand af den. Den producerer derfor konsumtionens genstand, konsumtionens måde, konsumtionens tilskyndelse.«⁸

Varernes art og mængde er imidlertid direkte afhængig af produktivkræfternes niveau.

Vi har nu set, at konsumtionen er dobbelt bestemt, nemlig af henholdsvis produktivkræfter og produktionsforhold. Ganske vist virker konsumtionen også tilbage på produktionen i den forstand, at produktionen er indrettet på en bestemt konsumtion, konsumtionen er det indre formål for produktionen.

»Men denne aktivitet [produktionen] er udgangspunktet for realiseringen og derfor også dennes dominerende moment, akten, hvori hele processen forløber

7. *ibid.* p. 35

8. *ibid.* pp. 31–32.

6. Karl Marx: *Kritik af den politiske økonomi*; p. 40.

videre. (...) Konsumtionen fremtræder altså som et moment i produktionen.«⁹

Det umiddelbare resultat af det ovenstående er, at der er en nøje sammenhæng mellem produktion og konsumtion: produktionen må afstemmes kvalitativt og kvantitativt således, at den dækker sin egen konsumtion, d.v.s. den må reproducere sine materielle betingelser (enkel eller udvidet reproduktion), men som et moment heri må den dække den individuelle konsumtion, således som den er bestemt af produktionen.

Vi har indført det begreb, som angår denne overensstemmelse/uoverensstemmelse: *samfundsmæssigt nødvendigt arbejde*. Nødvendigt er kun det arbejde, der dækker et samfundsmæssigt behov. Begrebet har også en anden betydning, som man kan opfatte som en præcisering: arbejdet er samfundsmæssigt nødvendigt i det omfang, det repræsenterer en gennemsnitlig produktivitet, d.v.s. arbejdet tæller ikke efter varighed, men efter den samfundsmæssigt gennemsnitlige varighed.

Byttet

Før et produkt kan konsumeres, må det imidlertid deltage i cirkulationen, totaliteten af bytteforhold. Gennem arbejdsdelingen bestemmer produktionen nemlig, at hver producent kun producerer en del af de kvalitativt forskellige varer, der på et givet tidspunkt produceres i et samfund, d.v.s. strukturen producerer producenter med forskellige varer, og dermed producerer den også byttet, den alsidige udveksling af produkter, således at producenternes alsidige behov tilfredsstilles (i overensstemmelse med produktionen). Den samfundsmæssige arbejdsdeling er et aspekt af produktivkræfterne, og produktionsforholdene samordner igen den samfundsmæssige produktions elementer. Men før vi kan se, hvordan dette sker, må byttet undersøges nærmere. Et eksempel:

En producent har produceret en frakke med henblik på bytte. Han har brug for noget linned og ønsker derfor at bytte frakken bort mod linned. Dette kan lade sig gøre under forudsætning af, at to betingelser opfyldes:

- 1) der skal være noget linned til stede på markedet, og det skal være »villigt« til at bytte.
 - 2) ligningen 1 frakke = 1 × m linned skal løses.
- Vi vil se på de to betingelser efter tur.

Problemet i betingelse 1 har vi mødt før, nemlig da vi definerede samfundsmæssigt nødvendigt arbejde. Hvis vi vender tilbage til vores skrædder, kan vi forstå, hvilken betydning dette begreb har. Når skrædderen tilvirker nogle stoffer, så resultatet bliver en frakke, ændrer han det foreliggende materiale på en sådan måde, at det kan tilfredsstille et menneskeligt behov. Hans arbejde er produktivt – eller er det? Sagen er, at dette ikke kan besvares ud fra produktet alene. For at produktet skal være et virkeligt produkt og ikke bare en frembringelse af en eller anden art, kræves der nemlig, at produktet bliver brugt, konsumeret. Hvis det således viser sig, at skrædderen ikke kan finde en, der er villig til at bytte, er det arbejde, der er nedlagt i produktet, ikke samfundsmæssigt nødvendigt, det er ikke produktivt. Vi ser altså, at producenten producerer brugsværdi, men ikke til sig selv, og først i det øjeblik arbejdet ses i sin samfundsmæssige sammenhæng, d.v.s. som et led i arbejdsdelingen, en del af totalarbejdet, er det muligt at afgøre, om arbejdet er produktivt, og produktet et virkeligt produkt.

Idet vi nu kommer til byttets anden betingelse, møder vi begrebet samfundsmæssigt nødvendigt arbejde i dets anden betydning, som en kvantitativ bestemmelse.

Ligningen 1 frakke = 1 × m linned skal løses.

De to produkter i ligningen er kvalitativt forskellige (det er det, der er idéen med at bytte) og er principielt usammenlignelige. For overhovedet at kunne sammenligne må vi have samme enhed på begge sider af lighedstegnet. Det ser altså ud til, at vi må reducere de to varer til samme tredje enhed, som er forskellig fra begge varers naturlige egenskaber. Men når vi abstraherer fra varernes naturlige egenskaber, abstraherer vi også fra varernes brugsværdi og samtidigt også fra det brugsværdiskabende arbejde. Tilbage er kun, at varerne er resultat af arbejde, *abstrakt menneskeligt arbejde* uden nærmere kendetegn.

»Som krystal af denne deres fælles samfundsmæssige substans er de værdi – vareværdi.«¹⁰

Der er grund til at lægge mærke til, at det abstrakte arbejde er en samfundsmæssig substans, for arbejdet er ikke i sin konkrete form mål for værdi. Man vil som regel finde, at den konkrete arbejdstid, der medgår til fremstillingen af en bestemt vare, vil veksle fra virk-

9. *ibid.* pp. 33–34.

10. Karl Marx: *Das Kapital*, bd. I, p. 52.

somhed til virksomhed, men varerne vil på markedet repræsentere samme værdi. Arbejdet reduceres til det samfundsmæssigt nødvendige, d.v.s. til arbejde med gennemsnitlig produktivitet.

Vi ser nu forbindelsen mellem »værdi« og »samfundsmæssigt nødvendigt arbejde«: arbejdet er ikke værdiskabende i sig selv, men kun som et led i den samfundsmæssige arbejdsdeling, d.v.s. det skal modsvare et behov (jfr. betingelse 1), og når det gør det, er det kun udtryk for værdi i det omfang, det er et arbejde med en gennemsnitlig produktivitet, d.v.s. arbejdets varighed reduceres til det samfundsmæssige gennemsnit (jfr. resultatet af vore betragtninger over betingelse 2). Vi ser, at varen er brugsværdi i samme omfang, den er værdi, og at arbejdet er brugsværdiskabende i samme omfang, det er værdiskabende. Det bliver nu det umiddelbare formål for producenten at producere værdi, og arbejdsprocessen kan nu betragtes under et dobbelt aspekt: brugsværdiskabende og værdiskabende. Arbejdsprocessen bliver underordnet den værdiskabende proces, og det er herigennem, arbejdets indordning under totalarbejdet sikres – det er det, der fremtræder som fremmedgørelse.

»Selv om arbejdets form som lønarbejde er vigtig for processernes form [merværdiens bevægelse] og for den specifikke produktionsmåde selv, er lønarbejdet ikke værdibestemmende. I værdibestemmelsen drejer det sig om den samfundsmæssige arbejdstid overhovedet, det kvantum arbejde hvorover samfundet råder og dets relative absorption gennem de forskellige produkter i overensstemmelse med deres respektive samfundsmæssige vægt.«¹¹

Dette kvantum arbejde, der er fordelt på forskellige produkter i forskellige proportioner, er totalarbejdet, og det modsvarer de samfundsmæssige behov, som vi omtalte i forbindelse med produktionen og konsumtionen. Men som vi vil huske, er behovene, konsumtionen, bestemt af produktionen. Det vil med andre ord sige, at produktionen tilpasses gennem produktionsforholdene til en konsumtion, den selv har bestemt.¹²

11. Karl Marx: *Das Kapital*, bd. III, p. 889.

12. Dette kunne give anledning til nogle betragtninger over det gensidige påvirkningsforhold mellem produktion og konsumtion (visse marxister kalder det et dialektisk forhold). Sådanne refleksioner er som regel nytteløse, for de når aldrig frem til det, der bestemmer bevægelsen. Vi vil senere se, at bevægelsens retning udelukkende er bestemt af produktionen: produktionen udvikler behovet for at udvikle sig selv. Det viser sig som kapitalakkumulation.

Produktionen og cirkulationen

Vi vil nu vise, at arbejdsprocessen tilpasser sig totalarbejdet gennem cirkulationen, ved at cirkulationens kategori »værdi« trænger ind i produktionen og ved siden af den materielle struktur, der er produktivkræfterne, opretter en værdimæssig struktur. Denne værdimæssige struktur er den måde, hvorpå produktionsforholdene vises sig i produktionsprocessen.

»Varebyttet begynder, hvor fællesskabet (Gemeinwesen) ender, i det punkt hvor det træder i kontakt med fremmede fællesskaber eller led i fremmede fællesskaber. Men så snart tingene udadtil bliver til varer, bliver de også i det indre fællesliv til varer. Deres kvantitative bytteforhold er i første omgang ganske tilfældig. De er byttelige gennem deres besidderes vilje til gensidigt at bytte. (. . .) Den bestandige gentagelse af byttet gør det til en regelmæssig samfundsmæssig proces. I løbet af tiden må således i det mindste en del af arbejdsproduktet produceres med henblik på byttet. Fra dette øjeblik befæster sig på den ene side spaltningen mellem tingenes nyttighed for det umiddelbare behov og deres nyttighed som bytemiddel. Brugsværdien adskiller sig fra bytteværdien. *På den anden side bliver det kvantitative forhold, hvori de byttes, afhængig af deres produktion selv.*« (min kursiv).¹³

Det er med andre ord først fra det øjeblik, at formålet med produktionen bliver produktionen af bytteværdi, at byttet bliver kvantitativt bestemt, d.v.s. byttet efter varernes indhold af abstrakt arbejde, d.v.s. arbejde med gennemsnitlig produktivitet.

Vi kan nu se, at det ikke er i byttet selv, det kvantitative forhold reguleres. Arbejdsværdilærens gyldighed er ikke begrundet i byttet. I byttet kan varerne kun sættes lig hinanden som værdi, men bestemt ud fra byttet selv, er »værdi« en tom kategori, der bare henviser til, hvad de bytterne nu synes, er det rimelige bytteforhold. I sidste ende er byttet således bestemt gennem udbud og efterspørgsel, d.v.s. værdien er fuldstændig tilfældigt bestemt. Det er først, når byttet reguleres af produktionen, at arbejdet bliver den »samfundsmæssige substans«, der regulerer byttet. I den håndværksmæssige produktion (vareproduktionsmåden) viser produktionsforholdet sig ved, at der opstår et forhold mellem arbejdet og arbejdets værdi, et kvantitativt forhold. Hvis vi ser på samfundet som helhed, realiserer arbejdet sig som en vis værdi, arbejdets værdi, men i de enkelte produktionsgrene vil der komme afvigelser herfra, arbejdet

13. Karl Marx: *Das Kapital*, bd. I, pp. 102–3.

kan realisere sig over sin værdi eller under sin værdi. Dette bestemmes gennem cirkulationen, altså udbud og efterspørgsel. Når nu produktionsformål er at producere værdi, vil det være uhensigtsmæssigt at opretholde en produktion, hvor arbejdet ikke realiseres til sin værdi, mens det vil være fordelagtigt at øge en produktion, hvor arbejdet realiserer sig over sin værdi. Der sker derfor i produktionen er omplacering af arbejdskraft, hvilket resulterer i, at arbejdet igen vil realisere sig til sin værdi, d.v.s. det er igen tilpasset totalarbejdet.

Arbejdets værdi er ikke en eller anden konstant størrelse. Man kan ikke ved at analysere en vare eller det arbejde, der er nedlagt i den, finde en substans, som er værdi. Den samundsmæssige substans, Marx taler om, er ikke nogen egentlig substans, men et forhold. Værdi er noget, der tilkommer arbejdet som en del af totalarbejdet, det er en kvalitet, der knytter sig til arbejdet, fordi der eksisterer et bestemt forhold mellem dette enkelte arbejde og totalarbejdet. Når dette forhold eksisterer, måles værdien i arbejde med gennemsnitlig produktivitet, d.v.s. i arbejdstid.

De kapitalistiske produktionsforhold

I den kapitalistiske produktionsmåde gælder det også, at produktionen reguleres gennem cirkulationen, d.v.s. arbejdets indordning under totalarbejdet viser sig som et forhold mellem arbejdet og dets værdi, men derudover sker der det, at arbejdskraften selv bliver en vare, der sælges på markedet til sin værdi. Det har betydning for hele produktionsprocessens form, for mens cirkulationen var ydre i forhold til den håndværksmæssige produktion, den var en omplacering af produkter, der var trådt ud af produktionen, så gælder det for den kapitalistiske produktion, at den formelt set kan betragtes som en bytteproces, den er indesluttet i en bytteproces. Dette er kun muligt, fordi arbejdskraften er blevet en vare ligesom arbejdsprocessens øvrige elementer.

Når penge fungerer som byttemiddel, får bytteprocessen formen $V - P - V$. Producenten har en vare, som han formidlet gennem penge bytter med en anden vare; altså et forløb, der foregår uden for produktionen.

Men når penge fungerer som *kapital*, får bytteprocessen formen $P - V - P'$. Det gælder

for processen, at P' er større end P , og det er det, der er drivkraften i processen: værdien »skaber« gennem sin cirkulation *merværdi*. Kapital er værdi, der gennem sin cirkulation skaber merværdi.

Hvis vi betragter kapitalens cirkulation nærmere, vil vi se, at den falder i to dele: $P - V_1$ og $V_2 - P'$. De to dele er h.h.v. køb af produktionsmidler og arbejdskraft og salg af det færdige produkt. Mellem de to processer ligger produktionsprocessen, som er en konsumtion af den første vare – men denne konsumtion er netop produktionen af den anden vare. Hvis værdien af V_2 er større end værdien af V_1 (og det er forudsætningen for opretholdelsen af produktionen), vil resultatet af produktionen være produktion af merværdi. Produktionen af merværdi er det umiddelbare formål for produktionen i den kapitalistiske produktionsmåde.

Forholdet mellem vareproduktionsmåden og den kapitalistiske produktionsmåde udtrykker Marx således:

»Som enhed af arbejdsproces og værdiskabelsesproces er produktionen produktion af varer; som enhed af arbejdsproces og værdiformeringsproces er den kapitalistisk produktionsproces.«¹⁴

I vareproduktionsmåden kom arbejdets forhold til totalarbejdet til udtryk i forholdet mellem arbejdet og dets værdi. I den kapitalistiske produktionsmåde kommer det til udtryk i forholdet mellem lønarbejde og kapital (arbejdskraft som vare kaldes lønarbejde). Da arbejdskraften i produktionsprocessen er en del af kapitalen, kan man også sige, at det kommer til udtryk i det værdimæssige forhold mellem kapitalens dele, i merværdiraten. Merværdiraten er forholdet mellem den producerede merværdi og den oprindelige kapital. Når produktionens formål er produktion af merværdi, vil kapitalen søge til de produktionsgrene, hvor merværdiraten er størst, d.v.s. de steder hvor arbejdet (V_2) realiserer sig til eller over sin værdi. Derved sker der, ligesom tilfældet var i vareproduktionsmåden, en tilpasning af arbejdet til totalarbejdet (for når kapitalen flytter, flytter arbejdskraften også).

Produktionsforholdets selv-reproduktion

Når resultatet af produktionsprocessen var produktion af merværdi, skyldtes det, at

arbejdskraftens værdi var mindre end værdien af det arbejde, den udkrystalliserede sig i. Men da arbejderen får del i totalproduktet gennem værdien af sin arbejdskraft, kan han aldrig nå op på at konsumere hele sit produkt, der må være et overskud, men det må ikke være overskudsproduktion (så er det ikke værdi). Ophobet arbejde, der ikke er overflødig, fordi det konsumeres, men som ikke konsumeres individuelt, kan kun være produktionsmidler, d.v.s. kapital. Vi ser altså, at produktionen af merværdi ikke er andet end kapitalakkumulation.

Konsekvensen af dette er, at produktionsforholdet, forholdet mellem lønarbejde og kapital, hele tiden reproduceres og udbydes i den forstand, at det er en hele tiden voksende kapital, der står overfor lønarbejdet.

Hvis vi et øjeblik ser bort fra den værdimæssige side af produktionen og ser på arbejdsprocessen, kan vi konstatere, at kapitalakkumulation er det samme som produktivitetsøgning. Den industrielle arbejdsproces er, som vi husker, kendetegnet ved, at arbejdsmiddel og arbejdsemne har selvstændiggjort sig over for arbejdskraften, og at de kan udvikles uden at møde nogen afgørende hindring i arbejdskraftens natur. Det værdimæssige forhold mellem lønarbejde og kapital møder derfor ingen grænser i produktionens materielle struktur, i produktivkræfterne, forholdet kan antage hvilke som helst proportioner.

Althusserkolen

Althusser siger:

»Efter de materielle betingelser for produktionsprocessen, hvor den specifikke karakter hos det forhold menneskene opretholder til naturen kommer til udtryk, har vi nu at studere de *samfundsmæssige* betingelser for produktionsprocessen: *produktionens samfundsførelse*. Disse nye betingelser gælder den specifikke type af forhold som eksisterer mellem produktionens agenter i overensstemmelse med de forhold der råder mellem disse agenter på den ene side og produktionens *materielle midler* på den anden. . . [/] . . . i produktionsforholdene impliceres med nødvendighed forholdet mellem menneskene og tingene, ligesom de indbyrdes forhold mellem menneskene defineres *gennem* (min kursiv) de eksakte forhold der findes mellem menneskene og de materielle elementer i produktionsprocessen.«¹⁵

Forholdene mellem menneskene, produktionsforholdene, er defineret gennem det forhold, der findes mellem produktionens agenter og produktionsmidlerne. Men hvilke er disse forhold? Althusser henviser selv til Balibar, som tager denne side af sagen op.

Balibar søger at bestemme produktionens struktur. Først indfører han elementerne i arbejdsprocessen: arbejdskraft, arbejdsmidler og arbejdsemner. Derudover indfører han »ikke-arbejdere, som tilegner sig merarbejdet«. Dette er formsystemets elementer.

»Vi finder desuden et element af anderledes natur som vi skulle kunne kalde en *relation* mellem de tidligere elementer: den kan antage to, hverandre udelukkende værdier: adskillelse (Trennung)/ eje.«¹⁶

Foruden denne relation findes der en anden, som vi her har kaldt produktivkræfter. Enheden af disse to sammenføjninger af produktionsprocessens elementer er produktionens struktur. Strukturen er altså enheden af produktivkræfter og produktionsforhold. Det, der er det interessante her, er, at de to relationer bestemmes uafhængigt af hinanden, men alligevel skal svare til hinanden.

Vi må først gøre os klart, at produktionsforholdet her er et forhold i den enkelte arbejdsproces. Det er ikke helt, som vi har defineret det; vi definerede det som forholdet mellem det individuelle arbejde (altså produktionsenhedens arbejde) og totalarbejdet, men vi har set, at dette forhold reguleres gennem en bestemt struktur i produktionsprocessen, så vi kan godt gå med til at kalde denne struktur for produktionsforholdet. Dertil kommer, at det defineres som et ejeforhold, og yderligere indføres der et element, nemlig ikke-arbejderen, som ejer. Dette element er, som vi ved, ikke defineret ud fra arbejdsprocessen. Hvor kommer det fra? Lad os se nærmere på dette ejeforhold.

Økonomisk eje

Balibar lægger vægt på, at der her er tale om økonomisk eje og ikke juridisk. Han skelner i den kapitalistiske produktionsmåde mellem økonomisk og juridisk eje på følgende måde:

». . . mens »ejendomsretten« karakteriseres som universel, eftersom den ikke gør nogen som helst forskel på de ejede ting og brugen af dem, er den

15. L. Althusser, E. Balibar: *Att Läsa Kapitalet*, del 2, pp. 48–49.

16. *ibid.* p. 100.

eneste ejendom der er signifikativ ud fra produktionsprocesstrukturens synsvinkel eje af *produktionsmidlerne* (. . .) Mens det juridiske eje er en rettilighed til konsumtion *af en hvilken som helst slags* (. . .), så er det økonomiske eje af produktionsmidlerne ikke så meget »retten« til dem som magten til at konsumere dem produktivt . . .¹⁷

Vi ved, hvad det vil sige at konsumere produktivkræfter produktivt i den kapitalistiske produktionsmåde: at producere merværdi. Produktionsforholdet kommer også hos Balibar til udtryk i produktionen af merværdi, men mens Balibar forklarer dette resultat som en følge af produktionsmidlernes monopolisering hos en bestemt gruppe, nemlig kapitalisterne, så forklarede vi det som en følge af det værdimæssige forhold mellem lønarbejde og kapital. Lønarbejde og kapital er mere abstrakte begreber end lønarbejdere og kapitalister, d.v.s. det er først, når der til den abstrakte bestemmelse knyttes yderligere bestemmelser, vi kommer frem til de mere konkrete begreber. Men hele den udvikling fra det abstrakte begreb til det konkrete går tabt hos Balibar, fordi han i formssystemets elementer på forhånd indfører »ikke-arbejderen«. Som vi før har bemærket, er ikke-arbejderens eksistens ikke begrundet hos Balibar, han tager ordet et sted hos Marx, men det drejer sig i en teoretisk fremstilling ikke om ord, men om begreber, d.v.s. de skal defineres, udledes. Vi kan yderligere bemærke, at i vareproduktionsmåden eksisterer ikke-arbejderen overhovedet ikke. Et andet tegn på den for hurtige fremgangsmåde ser vi i, at distinktionen mellem ejere og ikke-ejere falder sammen med distinktionen ikke-arbejdere/arbejdere. Arbejderne kaldes også de direkte producenter. Hvad er kriteriet for at skelne mellem direkte producenter og ikke-arbejdere? Det kan, som Qvortrup andetsteds her i Kurasje påpeger, ikke være det fysiske forhold til produktionsmidlerne. Man behøver ikke stå ved maskinen for at være en direkte producent, det er tilstrækkeligt at være et led i den sammenstilling af arbejdere, kollektivarbejderen, som er nødvendig for at sætte samfundsmæssige produktivkræfter i arbejde, for at udføre produktivt arbejde. Men kapitalisten er, i samme omfang han leder arbejdsprocessen, element i kollektivarbejderen, og omvendt kan man sige, at arbejderen er kapitalist i samme omfang, han er aktieejer. Hvis man i stedet for at indføre ikke-arbejderen fra

begyndelsen går fra den abstrakte bestemmelse kapital og det modsvarende lønarbejde, så vil vi se, at produktionsforholdet peger på to funktioner: bærer af lønarbejde og bærer af kapital. Vi har ikke på forhånd sagt noget om, hvordan bærerne af det ene og det andet forholder sig til hinanden. Begrebsmæssigt er en kapitalist, der leder arbejdsprocessen, *lønarbejder*, men han er også samtidig *kapitalist*. Vi vil sige, at produktionsforholdet er økonomisk bestemt i kapitalismen, men tilføje at det er en abstrakt bestemmelse, og at det konkret fremtræder som et ejeforhold gennem det politisk/juridiske niveau »indgriben«. I modsætning til det kapitalistiske produktionsforhold er det feudale politisk/juridisk bestemt: det fremtræder direkte som et ejeforhold.

Hvis vi et øjeblik betragter de socialistiske økonomier, ses et eksempel på denne effekt. I grunden er produktionsforholdet også der af økonomisk art, ja det er oven i købet det samme som under kapitalismen: lønarbejde – kapital. Det, der adskiller den socialistiske økonomis produktionsforhold fra den kapitalistiske er netop de konkrete ejeforhold, der bestemmes »oven på« produktionsforholdet. Vi kan illustrere dette med et citat fra Bettelheim: *Övergången till den socialistiska ekonomin*:

»Det foregående indebærer, at økonomien endnu ikke fungerer som en enhed i udnyttelsen af naturen eller som et arbejds-kollektiv. Med andre ord udgør i dagens socialistiske samfund hvert produktionsforetagende eller hver økonomisk enhed et temmeligt fritstående centrum for udnyttelse af naturen.

Det juridiske udtryk for denne økonomiske situation er, at hvert produktionsforetagende står som »ejere« af de produktionsmidler som er underlagt foretagendet samt dets produkter. Dette »eje« har naturligvis ikke længere samme betydning som i romerretten og heller ikke nogen modsvarighed i kapitalistisk eje, det er et »eje« der er underordnet arbejderstatens eje af disse foretagender i meget større skala. [/]. At de skilte økonomiske enheder i den produktive sektor er underordnede enheder viser sig specielt i at statsplanlægningen bestemmer de vilkår som kapitalen og konsumtionen er underlagt. Kapitalen og dets anvendelse bestemmes ikke længere af handelens love men gennem samfundets vilje.«¹⁸

Vi ser her, at kapitalen (og dermed lønarbejdet) er grundlaget, men de ejeforhold, der findes i de socialistiske lande, giver et andet forløb i udviklingen af produktivkræfterne end i den

18. C. Bettelheim: *Övergången till den socialistiska ekonomin*, pp. 79–80.

17. *ibid.* pp. 126–27.

kapitalistiske økonomi. Lidt forenklet kan man sige, at staten har overtaget finanskapitalistens plads.

Som en karakteristik kunne vi sige, at den socialistiske økonomi er en i grunden kapitalistisk økonomi, men den karakteriseres af en specifik indgriben fra statens side. Denne indgriben har en effekt på kapitalens bevægelse. Man sigter mod at etablere en tekniskøkonomisk integration (Bettelheim), d.v.s. mod at opnå en tilstand, hvor man kan benytte samfundets samlede arbejdskraft som én arbejdskraft. Først når produktivkræfterne har nået et sådant niveau, kan man ændre det grundlæggende produktionsforhold, forholdet mellem lønarbejde og kapital. Produkternes bevægelser vil under en sådan tilstand ikke foregå gennem cirkulationen, d.v.s. ved hjælp af værdikategorierne, værdibegrebet vil ifølge sagens natur ikke have nogen som helst relevans. Hele den samfundsmæssige produktion vil være under fuld kontrol, og produkterne vil bevæge sig på samme måde som mellem afdelingerne i en kapitalistisk virksomhed. Der vil i en sådan tilstand ikke være noget egentligt produktionsforhold, arbejdet vil være lig totalarbejdet uden formidling gennem et produktionsforhold. Men denne tilstand er, som Bettelheim påpeger, langt fra opnået i de socialistiske økonomier.

»Det er heller ikke først og fremmest gennem graden af planlægning og formerne for denne man skal bedømme socialismens 'virkeliggørelses niveau'. 'Socialismens kerne' (hvis man vil anvende det udtryk) er *ikke økonomisk planlægning, men at gøre ende på menneskets udbytning af mennesket.*¹⁹

Hvad er en klasse?

Her fremdrager Bettelheim klasseforholdene som det, der adskiller socialismen fra kapitalismen. Det spørgsmål, vi nu kan stille, lyder: hvis produktionsforholdene ikke er klasseforhold, hvordan bestemmes klasseforholdene så? Vi har næsten allerede løst spørgsmålet. Ovenfor så vi, at produktionsforholdene i den kapitalistiske produktionsmåde og i den socialistiske er identiske (for tiden). Det, der adskiller de to produktionsmåder (som strengt taget ikke er forskellige produktionsmåder), er den måde produktionsforholdet konkret viser sig gennem det politisk/juridiske niveau konkrete bestemmelse: ejeformerne.

Det er disse forskellige ejeformer, der er grunden til de forskellige klasseforhold. Vi vil derfor definere ejendomsforholdene som klasseforhold. Det bemærkes, at der her tales om økonomisk og ikke juridisk eje.

Disse klasseforhold kunne vi kalde for de objektive klasseforhold, men de er ikke de faktiske, d.v.s., de empirisk konstaterbare grupperinger. Disse når vi kun frem til ved at tage de ideologiske forhold i betragtning. Dette er naturligvis meget forenklet – det viser kun den vej, vi må gå.

Vi kan nu sige, at de klasseforhold, vi møder i den konkrete virkelighed, er de af det politisk/juridiske og ideologiske niveau overbestemte produktionsforhold.

Balibar knytter klasseforholdene sammen med distributionsforholdene. Det behøver imidlertid ikke anfægte os, for hvad er egentlig indholdet af produktionsforholdene – en omfordeling af produkterne som følge af den individuelle produktions underordning under totalarbejdet. Produktionsforholdene er i sig selv faktisk distributionsforhold. Marx udtrykker flere steder dette forhold mellem produktionsforhold og distributionsforhold ved at sige, at distributionsforholdene kun er produktionsforholdenes bagside. Når distributionsforholdene ikke er produktionsforholdene skyldes det, at distributionsforholdene er de gennem politikken/juraen bestemte produktionsforhold. Dette skulle ikke være vanskeligt at påvise, men det vil føre for vidt at gøre det her.

Økonomien og det dominerende niveau

Vi har som ledende princip haft, at produktionsforholdet modsvarede en bestemt type af arbejdsdeling. Denne arbejdsdeling må på en eller anden måde kunne relateres til produktivkræfterne (det er noget, der må undersøges). Vi har endvidere set, at produktionsforholdene var bestemt gennem forskellige niveauer, f.eks. i kapitalismen gennem cirkulationen d.v.s. økonomien selv og i feudalismen gennem politikken/juraen. Dette kan give anledning til nogle undersøgelser over forholdet mellem produktionsforholdet og det dominerende niveau. Vi vil som ledetråd for en sådan undersøgelse foreslå, at man går ud fra, at det dominerende niveau netop er det niveau, der bestemmer produktionsforholdet. Hvis dette viser sig at være korrekt, vil det medføre, at man ud fra en undersøgelse af produktivkræfterne og den dermed sammenhørende arbejdsdeling kan

19. *ibid.* p. 81.

bestemme det dominerende niveau, nemlig som det niveau, der sikrer delarbejdets underordning under totalarbejdet.

Vor sidste bemærkning til Balibar skal gælde den undersøgelsesmetode, han foreslår anvendt ved udforskningen af produktionsforholdene. Som omtalt ovenfor skelner Balibar mellem det økonomiske eje og den juridiske ejendomsret. Han foreslår, at man undersøger en given produktionsmådes produktionsforhold ved at gå ud fra ejendomsforholdenes juridiske udtryk for gennem en korrektion at eliminere den forskydning, der er mellem de to former for eje.

Vi kan naturligvis ikke bifalde en sådan fremgangsmåde. For det første er ejendomsforholdene ikke produktionsforhold, og for det andet går man let glip af den korrespondens, der er mellem produktivkræfter og produktionsforhold. Det har jo hele tiden været vores

forudsætning, at der var en overensstemmelse mellem disse to aspekter af produktionen. Det er i og for sig paradoksalt, at Balibar indrømmer denne korrespondens, men alligevel hævder at produktionsforholdene er bestemt uafhængigt af produktivkræfterne.

Den fremgangsmåde, vi selv har fulgt, er mere retliniet. Vi startede med at bestemme produktivkræfternes niveau. I disse produktivkræfter er en vis arbejdsdeling impliceret. Denne arbejdsdeling »modvirkes« af produktionsforholdene. Dette er et meget enkelt skema, og det sikrer, at der virkelig er en korrespondens mellem produktivkræfter og produktionsforhold.

Vi kan godt indrømme Balibar, at produktivkræfter og produktionsforhold i betydningen ejeforhold er selvstændigt definerede, men det hænger sammen med at ejeforholdene er bestemt gennem det politisk/juridiske niveau.

Leder

(fortsat fra side 2)

Integrations- og samarbejdsideologernes anti-ideologi var altså blot den *totalitære* ideologi, og derfor ikke genkendelig som ideologisk. Til trods for alliancen er det ikke lykkedes og vil det ikke lykkes for ideologerne at genetablere efterkrigs-idyllen; ikke fordi de ikke er opfindsomme nok (jvf. blot trivselskampagner, demokratiseringshalløj, o.s.v.), men fordi klassekampen og klasse-modsætningernes historiske former er blevet gen-

kendelige for den enkelte producent af grunde, som ideologerne ikke kan kontrollere med deres mystik, men som de tværtimod selv – omend beskedent – har været med til at fremme i en ganske vist mystificeret form, nemlig gennem udviklingen af de samfundsmæssige produktivkræfter og hermed udviklingen af disses *modsætningsforhold* til de eksisterende produktionsforhold.

I dette perspektiv skal de enkelte artikler i dette nummer ses.

Alfred Sohn-Rethel: Kapitalismens sociale rekonstruering (September 1932)

Gennem en analyse af den tyske Weimar-republik viser Sohn-Rethel her, at Socialdemokratiets historiske rolle har været at rekonstruere det kapitalistiske samfund. Sohn-Rethel fortsætter den teori, hvis objektive virkelighed på blodig vis ramte Liebknecht, Luxemburg og hele den tyske arbejderbevægelse.

Ebert, Friedrich, socialdemokrat; den første præsident for den tyske republik (1919–1925).

keynesianisme, efter den britiske økonom John Maynard Keynes, 1883–1946, som efter 1929 støttede både omfattende økonomisk planlægning på regeringsplan og offentlige udgifter for at holde beskæftigelsen i vejret. (Heraf den almindelige forvirring da præsident Nixon dette forår erklærede at være keynesianer, stik modsat det republikanske partis hidtidige politik).

KPD = Kommunistische Partei Deutschlands, Tysklands kommunistiske parti.

NSDAP = Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, det tyske nationalsocialistiske (= nazistiske) parti.

Reichswehr (rigsværn), den hvervede hær på 100.000 mand, som Tyskland iflg. Versailles-traktaten måtte have.

Schacht, H. H. G.; tysk bankier og økonom; præsident for Reichsbank (rigsbanken) 1923–30 m.m.; stabiliserede den inflationsramte kurs (1924–25); hjalp senere som økonomiminister (1934–37) til genoprustningen under Hitler uden dog at være nazist.

taylorismen, efter Frederick Taylor (f. 1856), faderen til moderne managementteori; han søgte at udvikle teknikker til størst mulig effektivisering af arbejderes præstationer; den ideelle arbejder var for ham kort sagt en effektiv maskine.

Papen, Franz von (f. 1879), tysk politiker; 1921–31 medlem af rigsdagen (Zentrum), juni-nov. 1932 rigskansler, banede som sådan vej for Hitler.

Weimar-koalitionen, koalitionen under Weimar-republikken, uofficiel betegnelse for Tyskland under den i Weimar vedtagne forfatning af 1919; præsidenter var Ebert (1919–25) og Hindenburg (1925–34).

Den opgave, som det i de sidste par måneder har drejet sig om at løse og som det også vil dreje sig om, efter at den nuværende tilspidsede situation er overstået, er *rekonsolideringen af det borgerlige regime* i Tyskland. Den nuværende regering von Papen betyder endnu ikke denne rekonsolidering, skønt den selv påstår det, og skønt denne påstand er en taktisk rigtig og nødvendig fiktion for at opretholde en fuldgyldig regeringsduelighed. Hvis denne regering virkelig bragte og betød den påkrævede rekonsolidering, så måtte den, i stedet for at udskrive nyvalg, være tilstrækkeligt mægtig til *helt at suspendere* Rigsdagen og behøvede ikke at måtte frygte, at den ved et sådant kup fik buen til at briste. Følgelig er regeringen afhængig af endnu ubundne kræfter, kræfter der endnu ikke er inddraget i den, og rekonsolideringen forestår altså endnu i Tyskland.

Det er imidlertid ikke den første, som er blevet gennemført i efterkrigstidens Tyskland. Der er slet ingen tvivl om, at efter revolutions- og inflationsårenes stormløb havde sat spørgsmålstegn ved alt, betød *Weimarkoalition* en med succesrige gennemførelse af det »store økonomiske program«, stabiliseringen 1923/24, og målt med den ophobning af kræfter, der dengang måtte tøjles, i enhver henseende en rekonsolidering af det borgerlige regime. Den har politisk været til det ny kriseudbrud i 1930. Dette viste ganske vist, at den som rekonsolidering kun var tilsyneladende og mangelfuld, og bevirkede i sit videre forløb dens opløsning og sprængning, ligesom allerede udbruddet af krisen 1918/19 havde nedbrudt og opløst krigstidens kejserlige system. Den tyske efterkrigstids historie indeholder altså forløb, der er *dynamisk beslægtede* med den nuværende problemstilling, og hvoraf man ved en opmærksom sammenligning kan drage slutninger til brug for de nuværende opgaver. Parallellen går i virkeligheden forbløffende vidt. Det daværende Socialdemokrati og den nuværende nationalsocialisme ligner *funktionelt* hinanden deri, at de begge bar det forudgående system til graven og lænkede de af dem førte masser til en ny udformning af det borgerlige herredømme i stedet for til den proklamerede revolution. Den ofte foretagne sammenligning mellem Ebert og Hitler har i denne henseende sin gyldighed. Der består det yderligere *strukturelle* slægtskab mellem de strømninger, der kaldte dem til live, at de begge var folkebevægelser – kun har man glemt det om det socialdemokratiske højvande 1918/19 – at begge med appellen til antikapitalistiske befrielseslængsler lovede virkeliggørelsen

af et nyt – »socialt« eller »nationalt« – folkefølelseskab, desuden at deres tilhængeres sociale sammensætning er fuldstændigt sammenfaldende i småborgerskabets masser, ja endog langt udenfor det, og endeligt at deres åndelige karakter udmærker sig ved en helt igennem beslægtet forvirring og en ligeså sværmerisk-troende som kortfristet troskab. Konstateringen af denne parallel er *ingen nedvurdering* af den nationalsocialistiske idé, den rammer overhovedet ikke ideer, men gælder den rent analytiske erkendelse af de to massebevægelers funktion og betydning, der, i to homologe historiske øjeblikke, har spillet, henholdsvis stadig spiller, en analog politisk rolle i samme sociale rum. Selve parallellen betyder, at nationalsocialismen må afløse Socialdemokratiet i den opgave at frembyde *masseløstøttepunktet* for *borgerskabets* herredømme i Tyskland. Dette indeholder samtidig, for sin del, den nøjere problemstilling for den nuværende påbudte rekonsolidering af dette herredømme. Er nationalsocialismen i stand til at overtage denne støttestruktur i stedet for Socialdemokratiet, og på hvilken måde kan det foregå?

Problemet om rekonsolideringen af det borgerlige regime i efterkrigstidens Tyskland er alment bestemt ved den kendsgerning, at det førende borgerskab, nemlig det der råder over økonomien, er blevet for *snævert* til at bære sit herredømme *alene*. Hvis det ikke vil betro sig til den rent militære magtudøvelse, der er et højst farligt våben, kræves der til dette herredømme tilslutning fra lag, der socialt ikke tilhører det, men som yder det den uvurderlige tjeneste at forankre dets herredømme i folket og derved være dets egentlige eller virkelige bærer. Denne virkelige bærer eller »grænsebærer« af det borgerlige herredømme var i den første periode af efterkrigstidens konsolidering Socialdemokratiet.

Til denne opgave medbragte det en egenkab, som nationalsocialismen mangler, i det mindste endnu mangler. Vel var også november-socialismen en ideologisk strømning hos masserne og en bevægelse, men den var ikke kun det, for bag den stod *arbejdernes organiserede magt*, fagforeningernes sociale magt. Stormfloden kunne synke, det ideologiske stormløb bryde sammen, bevægelsen ebbe ud, men fagforeningerne blev og med dem, eller rettere, i kraft af dem, det Socialdemokratiske Parti. Nationalsocialismen er derimod frem for alt kun bevægelsen, det blotte stormløb, fremrykningen og ideologien. Bryder denne væg sammen, så støder man bag

den ud i tomheden. For idet den omfatter alle lag og grupper, er den ikke identisk med nogen af dem, er den ikke sociologisk legemliggjort i noget varende led i samfundsbygningen. I denne vigtige omstændighed ligger, ved siden af den ovenfor fastslåede parallel mellem de to massebevægelser, den *fundamentale forskel* med hensyn til deres betydning for rekonstruktionen af det borgerlige herredømme. På grund af sin sociale karakter som oprindeligt arbejderparti bragte Socialdemokratiet bortset fra al sin politiske slagkraft, det der var et langt mere værdifuldt og varende gode, nemlig den organiserede arbejderbevægelse ind i det daværende konsolideringssystem og kædede den solidt sammen med den borgerlige stat under paralysering af dens revolutionære energi. På denne basis kunne Socialdemokratiet stille sig tilfreds med den blotte deltagelse i det borgerlige herredømme, ja kunne det endog aldrig være mere og efter sit væsen intet andet end blot den ene *parthaver* i dette. Det var hørt op med at være socialdemokrati, hvis tiltilfældet havde skænket det *hele* magten over staten, økonomien og samfundet, i den grad at man med et kendt udtryk kunne sige om det: hvis det borgerlige samfund ikke eksisterede, var Socialdemokratiet blevet nødt til at opfinde det for at kunne bestå.

I modsætning hertil betinger *manglen på social magt* Nationalsocialismens fascistiske karakter. Da den ikke har noget specifikt socialt grundlag, der kunne bære nationalsocialismen også uden Hitler, kan den kun enten erobre den samlede magt for gennem besiddelsen af statsapparatet at skaffe sig, hvad den mangler i socialt grundlag, eller dens kraft bryder sammen overfor den sociale struktur, som modstår den og som den ikke kan komme ind i. Fordi den ikke primært er noget led i denne struktur, kan den ikke uden en grundlæggende forvandling være en parthaver i det borgerlige herredømme, der bygger på samfundsmæssig magt, og kun kræver politisk støtte og forankring, »massebasis«, i bunden af den sociale leddeling. Her er den nuværende situations sande prøvesten. Nationalsocialismens fascistiske mulighed er forbi, dens sociale mulighed endnu ikke fundet. Om vi nu virkelig når frem til en ny og produktiv rekonstruktion, eller om vi står i den blindgyde som alternativet: militærdiktatur eller tilbagevendende til Socialdemokratiet, er, afhænger af om den bliver fundet. Det hele kan derfor sammenfattes i spørgsmålet, om der er en *specifik social mulighed* for nationalsocialismen, hvorved den kan forvandles fra at

være en fascistisk bevægelse til at blive en parthaver i det borgerlige herredømme, således at den for borgerskabet kan erstatte Socialdemokratiet i dets hidtidige rolle. Næste artikel skal tjene til belysning af dette problem.

2. *Indlemmelsen af nationalsocialismen.*

I en tid hvor rekonstruktionen af det borgerlige herredømme er et spørgsmål om liv og død, kan man om nødvendigt blive tvunget til med magt at sætte en stopper for den national-socialistiske bevægelses fascisme, men kun for samtidigt at forvandle Nationalsocialismen til et *samfundsmæssigt organ*, som kan tjene som støtte for dette herredømme og positivt kan indlemmes i det statslige udformning. De muligheder, der frembyder sig til dette formål, kan her kun antydes i al korthed. Den nødvendige betingelse for enhver social rekonstruktion af det borgerlige herredømme, som er mulig i Tyskland efter krigen, er *arbejderbevægelsens spaltning*. Enhver lukket arbejderbevægelse, der voksede op nedefra, måtte være revolutionær og mod en sådan ville dette herredømme ikke være i stand til at klare sig i længden, heller ikke ved hjælp af militær magtanvendelse. På den fælles basis, der udgøres af denne nødvendige betingelse, adskiller de forskellige systemer af borgerlig konsolidering sig ved de *tilstrækkelige* betingelser, der må føjes til for at forankre staten og borgerskabet i brede lag af den spaltede arbejderbevægelse.

I det borgerlige efterkrigsregimes første rekonstruktionsæra, tiden fra 1923/24 til 1929/30, lå grunden til spaltningen af arbejderbevægelsen i de *løn- og socialpolitiske* resultater, som Socialdemokratiet havde udmøntet den revolutionære stormflod i. Disse fungerede nemlig som en slags slusemekanisme, gennem hvilken den beskæftigede og fast organiserede del af arbejderne på arbejdsmarkedsplanet nød en – ganske vist trindelt, men alligevel i sig selv betydelig – niveaufordel overfor den arbejdsløse og fluktuerende masse i de laveste kategorier, relativt beskyttet mod den fulde virkning af arbejdsløsheden og den almindelige krisesituation inden for økonomien. Den politiske grænse mellem socialdemokrati og kommunisme løber næsten nøjagtig langs dette slusedigens sociale og økonomiske linie, og kommunismens samlede anstrengelser, der indtil nu dog har været forgæves, gælder fremstødet mod fagforeningernes beskyttede område. Da den socialdemokratiske udmøntning af revolutionen i socialpolitik faldt sammen med kampens forlægning fra fabrikerne og gaden til parlamentet,

ministerierne og kontorerne, d.v.s. med forvandlingen af kampen »fra neden« til sikringen »fra oven«, var Socialdemokratiet og fagforeningsbureaukratiet, og med dem den del af arbejderne, der fulgte deres ledelse, med hud og hår bundet til den borgerlige stat og deres meddelagtighed i magten kædet sammen med den. Dette gælder i hvert fald så længe, der, for det første, er blot det mindste tilbage at forsvare på denne måde og, for det andet, så længe arbejderne vil følge deres ledelse.

Man kan drage fire vigtige *slutninger* af denne analyse: 1. Det »mindste ondes« politik, er ikke en taktik, den er Socialdemokratiets politiske *substans*. 2. Fagforeningsbureaukatiets tilknytning til *den statslige vej* »fra oven« er mere tvingende end dets tilknytning til marxismen, altså til Socialdemokratiet og gælder overfor enhver borgerlig stat, der vil inddrage det. 3. Fagforeningsbureaukatiets tilknytning til Socialdemokratiet står og falder politisk med *parlamentarismen*. 4. Muligheden for en liberal socialforfatning i monopolkapitalismen er betinget af tilstedeværelsen af en *automatisk spaltningmekanisme* blandt arbejderne. Et borgerligt regime, som finder en liberal socialforfatning magtpåliggende, må støtte sig til Socialdemokratiet og overlade det tilstrækkelige resultater; et borgerligt regime, som tilintetgør disse resultater, må ofre Socialdemokratiet og parlamentarismen, må skaffe sig en erstatning for Socialdemokratiet og overgå til en bunden socialforvaltning.

Den overgangsproces, som vi for øjeblikket befinder os i, da den økonomiske krise naturnødvendigt har knust disse resultater, gennemløber det akutte farestadium, hvor den på disse resultater beroende spaltningmekanisme hos arbejderne er hørt op med at virke, hvorved arbejderne er ved at bevæge sig i retning af kommunismen, og det borgerlige herredømme nærmer sig grænsen til *militærdiktaturets* undtagelsestilstand. Men at træde ind i denne undtagelsestilstand ville være at træde ind i et uheldbredeligt borgerligt herredømme, fra en fase med nødlidende konklidring. Det er kun muligt at undgå at falde i denne afgrund, hvis arbejderbevægelsens spaltning og tilknytning lykkes på en *anden* og mere *direkte* måde, da slusemekanismen ikke i tilstrækkelig grad kan genoprettes. Her ligger *nationalsocialismens* positive muligheder og opgaver. Problemet selv anviser den to retninger. Enten indlemmer man den del af arbejderne, der er beskæftiget i den frie del af erhvervslivet, d.v.s. fagforeningerne, i en *stænderforfatning* ved hjælp af en ny form

for politisk sammenkædning, eller man forsøger omvendt at støtte sig til den arbejdsløse del idet man organiserer en *kunstig sektor* inden for økonomien med arbejdstvang.

Ved fagforeningernes frigørelse fra Socialdemokratiet mister de deres hidtidige politiske repræsentation, i hvis sted de – i en stat der ikke, eller i hvert fald kun meget betinget, er parlamentarisk – har brug for en ny og hidtil uset form for politisk ledelse. Hvis det lykkedes nationalsocialismen at overtage denne *ledelse* og bringe fagforeningerne ind i en *bunden socialforfatning*, ligesom Socialdemokratiet tidligere har bragt dem ind i en liberal, ville nationalsocialismen derved blive bærer af en for det fremtidige borgerlige herredømme uundværlig funktion og måtte nødvendigvis finde sin organisatoriske plads i dette herredømmes social- og statssystem. Faren for en *statskapitalistisk* eller endog – *socialistisk* udvikling der ofte fremføres mod en sådan indordning af fagforeningerne under nationalsocialistisk ledelse efter stænderprincippet, bliver i virkeligheden netop *forhindret* på denne måde. Den »trejde front«, som Tatkreis propaganderer for, er prototypen på en falsk konstruktion, som de dukker op i tider med socialt vakuum; den er et fantasifoster fra en overgangstilstand, i hvilken fagforeningerne, der er løst fra deres hidtidige bånd og endnu ikke indfanget i nogle nye, giver udseende af at have en egeneksistens, som de ifølge deres natur slet ikke kan være i besiddelse af. Der er ingen tredje vej mellem de to muligheder: en rekonso- lidering af det borgerlige herredømme eller den kommunistiske revolution.

Der er ganske vist, i det mindste teoretisk, en anden vej ved siden af indordningen af fagforeningerne efter stænderprincippet til støtte for det borgerlige herredømme, nemlig den at organisere og binde den arbejdsløse befolkning til staten ved hjælp af *arbejdstvang* og *kolonisation*. Denne opgave synes at ligge nationalsocialismens inderste væsen, der ikke er vokset organisk frem, særligt nær, og her har man da også gennemtænkt den grundigst. Men man må være klar over, at de to nævnte veje involverer meget forskellige udviklingslinjer for den *samlede økonomi*. En nævneværdig indordning af de arbejdsløse masser i det sociale folkefællesskab ved hjælp af arbejdstvang er kun mulig gennem vidtrækkende stats- og planøkonomiske metoder, som af økonomiske såvel som af finansielle grunde må *svække* den *fri* økonomiske sektor. Da man kun kan betræde denne vej

ved at overbebyrde den frit beskæftigede del af arbejderne, måtte et sådant regime uundgåeligt forlægge den sociale hovedvægt til *landbrugssektoren*, ville altså ved en ekstrem *autårkipolitisk* bevægelse eksportindustrien og de interesser, der er knyttet til den, enhver chance, umuliggøre en tilknytning til forbedrede verdenskonjunkturer, følgelig forøge den arbejdsløse del af befolkningen og endelig lægge en stor del af den samlede økonomi fast i en statslig fattigdomsøkonomis tvangssystem. Om man kan betegne dette som en rekonsolidering, må synes tvivlsomt. Denne vej kan derfor kun *partielt* og i ren *subsidiær* betydning, som den er benyttet i regeringens økonomiske program, lette overgangen til et system med virkelig rekonsolidering af det borgerlige herredømme, der som før må støtte sig på den faste kerne hos arbejderne, fagforeningerne under ny ledelse.

Alfred Sohn-Rethel.
En kommentar 38 år efter.

Den artikel fra *Deutsche Führerbriefe*, der her er blevet genoptrykt, udløste en enestående sensation, da den fremkom (16. og 20. september 1932). Siden da har man stadig citeret den og henvist til den, og til i dag har karakteren af en uløst gåde klæbet til den. Grunden hertil ligger ikke i indholdet. Marxistiske analyser af de daværende klasseforhold og magtforskydninger i Tyskland var på dagsordenen, uden at nogen bestemt version havde kunnet vinde klar forrang frem for de andre. Det sensationelle ved denne specielle analyse lå i dens fremkomststed og i den kendsgerning, at den var foretaget ud fra klassefjendens, storkapitalens, standpunkt. Var det en frafalden marxist, der var ifærd med at tiltræde rollen som tysk Mussolini? Sådanne forekom det næsten medlemmerne af KPD's partiledelse. Det manglede lige, at der fremstod en marxist, der med sine røntgenøjne kunne oplyse den politiske vej gennem historiens mørke for den diktaturhungrende tyske storkapital. Gådegættet antog næsten paniske dimensioner i partiledelsen.

Men som propagandamateriale for den kommunistiske valgkampagne, der netop var begyndt, kunne intet være kommet belejliger end denne anonyme artikel. I alle partiets aviser – og dengang var der flere – blev lange uddrag af den aftrykt og kommenteret sætning for sætning. Til sidst helligede Willy Münzenberg, lederen af partiets propagandaafdeling, umiddelbart før

valget det sidste nummer af *Roter Aufbau* til artiklens uforkortede tekst som en sidste indskærpning:

»'Deutsche Führerbriefe', en privatkorrespondance for finanskapitalen, finansielt støttet af Reichsverband der Deutschen Industrie, strengt hemmelig og kun beregnet for den storkapitalistiske læsers orientering, udtaler åbent, hvad de offentlige aviser og tidsskrifter aldrig kunne sige. I numrene 72 og 73 af disse »Deutsche Führerbriefe« tales der med sjælden åbenhjertighed om, hvorledes finanskapitalen søger nye støtter til rekonsolideringen af sit herredømme. SPD's og NSDAP's rolle som det finanskapitalistiske herredømmes støtter beskrives, i borgerlig udtryksform, men alligevel klart, bourgeoisiets nuværende hovedproblem – kapitalismens rekonsolidering – bliver så klart ridset op, at det ikke kan gøres bedre . . . Alternativet er klart: Rekonsolidering af det finanskapitalistiske herredømme ved hjælp af SPD eller NSDAP eller kommunistisk revolution, således bliver det formuleret. Læseren kan heraf let gøre sig sine tanker«.

Navnet *Deutsche Führerbriefe* leder naturligvis tanken hen på Hitler. Med urette. Privatkorrespondancen blev grundlagt i slutningen af 1928 af Dr. Franz Reuter og Dr. Otto Meunen i Köln, altså på et tidspunkt da næsten ingen – ingen længere og endnu ingen – ved ordet »Führer« tænkte på Hitler. Alligevel var navnevalget inspireret, for grundlæggelsen af korrespondancen må regnes med til begyndelsessymptomerne på den kommende udvikling.

...

Ubrødelig bevaret anonymitet var naturligvis en grundsætning for et sådant foretagende, en omstændighed uden hvilken den her omtalte artikel ville have været umulig. Det er rigtigt, hvad Willy Münzenberg siger, at abonnenterne tilhørte de førende kredse inden for finans- og industrikapitalen med samt deres politiske tilidsmænd: kabinetsmedlemmer, spidser inden for Reichswehr, førende godsejere, Hindenburgs omgivelser etc. Führerbriefe var altså intet offentligt organ, og journalister var forment adgang.

Ekskurs: Modsætningen mellem markedsøkonomi og arbejdsøkonomi i monopolkapitalismen.

Den moderne produktionsvirksomhed er i løbet af sin industrielle udvikling blevet ude af stand til strukturelt at tilpasse sig markedsbetingelserne. Markedsøkonomien behersker ikke

længere den samfundsmæssige reproduktion. Når efterspørgslen falder, og priserne synker, skulle produktionen kunne indskrænkes, og stykkomkostningerne kunne formindskes. Men når en moderne storvirksomhed indskrænker produktionen og arbejder under sin kapacitet, går stykkomkostningerne tværtimod i vejret, fordi en tiltagende del af omkostningsfaktoren er blevet uelastisk, selv når man ser bort fra de stadig voksende faste omkostninger. I modsat fald, hvis en given produktionskapacitet når til fuld eller endog overbeskæftigelse, så formindskes stykkomkostningerne og konkurrenceevnen vokser uden væsentlige merinvesteringer, således at profitterne svulmer mer overproportionalt op og fremkalder et boom, der ikke står i noget forhold til markedsudviklingen. I sin samlede effekt har produktionsstrukturernes egen økonomiske lov-mæssighed altså i stadig højere grad tilintetgjort markedsøkonomiens regulative virksomhed. Men når produktionen ikke længere er i stand til at efterkomme markedets krav, så må man nødvendigvis forsøge at underkaste markedet produktionens krav. De tider er forlængst forbi, hvor en storvirksomhed blev lukket, fordi den efter markedets regulativer var bankerot; i dag manipulerer man i stedet markedsregulativerne. Metoderne til brug for denne manipulation er mangfoldige, men de falder alle mere eller mindre ind under samme overbegreb, monopolets. Monopolkapitalismen kan for en væsentlig del, og for den politisk betydelige del, forstås som et udslag af den antydede økonomiske tvekamp, en tvekamp, hvis begyndelse går tilbage til sidste fjerdedel af forrige århundrede. Det var især de kapitalstærke værker inden for stærindustrien, der var kendetegnet ved en høj organisk sammensætning af kapitalen, som var førende i denne udvikling. Det gælder ikke bare de amerikanske, der blev Taylorismens vugge, men ikke mindre de europæiske, specielt de tyske. Det løner sig at illustrere modsætningerne i denne tvekamp mellem virksomhedssog markedsøkonomi ved et særligt betydeligt eksempel, nemlig Stahlverein eller Luxemburger ARBED i tyverne og trediverne.

Die Vereinigten Stahlwerke AG (Vestag) blev grundlagt i 1926 ved en sammensmeltning af fire eller fem selvstændige stærindustrielle koncerner, der indtil da havde konkurreret (eller i det mindste været rettet mod de samme mål). Af disse værker blev der ved »rationalisering« dannet et arbejdsdelt hele. Den samlede kapacitet udgjorde ca. 40% af den tyske produktion af

råstål og 50% af den tyske produktion af råjern (i absolutte tal 9,3 mill. t. råstål og 9,7 mill. t. råjern om året). Med 200.000 arbejdere og funktionærer ved fuld beskæftigelse var de det største industriforetagende i det daværende Europa. Men skønt de ikke er ligegyldige, interesserer de, absolutte dimensioner os mindre end de strukturelle aspekter. Rationaliseringen var foretaget på grundlag af den såkaldte fælles driftsøkonomi, hvorved højovngassen, som man tidligere havde ladet forsvinde i luften, efter amerikanske forbillede blev opfanget i store rørledninger og som varme- og energikilde ledt ind i alle afdelinger af værket. Ingen enkelt produktionsafdeling havde længere sin egen energikilde, ingen kunne drives udenfor den fælles drift. De samlede anlæg lignede en eneste mekanisme, der fra et uhyre, centralt anlæg kontrolværk kunne overvåges og reguleres af en overingeniør og to assistenter ved hjælp af komplicerede symboler og lyssignaler og holdes i sin forudberegnete og kontinuerlige bane. Til grund for det hele lå normeringen af en bestemt samlet kapacitet, ved hvis udnyttelse produktighederne (hundereder af kartelnumre på halvfabrikata, valseværks-, tråd- og rørprodukter) kunne fremstilles billigere end nogensinde før, ganske vist kun hvis normalkapaciteten blev udnyttet. Hvad skete der, hvis det ikke var tilfældet? Allerede i 1928 og 1929, altså under højkonjunkturer, udgjorde Stahlvereins markedskapacitet næppe mere end 75% af produktionskapaciteten. Der var derfor kun to muligheder: enten at producere for lageret og derved altså gøre markedsituationen endnu værre eller at nedsætte produktions-tempoet. Men en nedsættelse af tempoet kunne ikke komme under en grænse på 68-70% af normalkapaciteten, uden at mekanismen rent teknisk vægrede sig ved at fungere. (Sådanne øvre som nedre »kritiske grænser« findes altid). Og så kom krisen. I 1931 drejede det sig ikke længere om 75%, men om kun knap 40%, i bølgedalen 1932 om en ordrebestand på mindre end 20%, og den var naturligvis ikke regelmæssigt fordelt på alle dele af produktionsprogrammet, men på nogle var der noget, på andre noget mer, på mange intet. Allerede i påsken 1932 blev ARBED's anlæg, og, så vidt jeg ved, også Vestag's skiftevis standset i fjorten dage og sat i gang i fjorten dage, hvad der var forbundet med besværlige og kostbare start- og friktionstab. De faste omkostninger løb naturligvis også videre i perioder med stilstand, ligesom betydelige lønomkostninger til vedligeholdelse etc. Det kræver ingen udførlig bevisførelse for at indse, at anlæg af denne art, langt fra

at tilføre driftskapitalen profit eller endog kun tab, begyndte at fortære deres egenkapital, stadig forudsat, at egenkapitalen var deres egen og ikke, som i Stahlverein's tilfælde, skyldtes dollarkreditorer. Et foretagende i denne situation er ude af stand til at vente på, at markedssituationen muligvis forbedres.

Professor Ernst Schmalenbach, den betydelige lærer i driftsøkonomi i Köln, der deltog i rationaliseringen af Stahlverein som rådgiver, forfattede i efteråret 1931 en betænkning, hvori han gav logikken æren og erklærede, at sådanne planlagte kæmpeværker som Stahlverein forudsatte en planlagt nationaløkonomi for at være til gavn for samfundet. Dette memorandum fremkaldte en sådan indignation hos de industridrivende, især hos dem, som det drejede sig om, at økonomiminister Dietrich straks undertrykte det og lod det beslaglægge. Efter en markedsøkonomisk målestok var disse firmaer i hvert fald siden 1931 bankerot – og med dem mange andre – men med den eksisterende massearbejdsløshed var det politisk umuligt at lukke dem. Hvad denne fuldstændige splittelse mellem driftsøkonomi og markedsøkonomi indicerede, var den kapitalistiske produktionsforms bankerot som sådan. Men da den sociale revolution udeblev, var der intet andet alternativ end at videreføre den kapitalistiske produktion uafhængigt af markedet, d.v.s. med fremstilling af produkter, der ikke var beregnet på salg af ren driftsøkonomisk nødvendighed. Det er den økonomiske definition på fascismen; den tyske fascisme var i praksis et produkt af et borgerskab, der var fortvivlet over ikke længere at kunne kontrollere sin økonomi.

Helt i den modsatte lejr, i opposition til Stahlverein, var IG Farben, vel den stærkeste af alle de daværende tyske koncerner og som ingen anden betænkt på sin uafhængighed. Hvad fik denne finansielle stormagt til at opgive sin splendid isolation og tilslutte sig gruppen omkring Hitler, ganske vist først i elvte time, i begyndelsen af december 1932?

Da IG Farben i 1930 og 1931 gik i gang med at virkeliggøre de fabrikationsplaner, der var projekteret i deres berømte kartelaftale med Standard Oil of New Jersey i 1929, gjorde man i Leunaværket, der var bygget til benzinpolymerisering efter Bergiusmetoden, den slående erfaring, at de processer, der var fuldstændigt bekræftigede i laboratoriet og endog gennemprøvet i et modelanlæg, gav et kvalitativt andet og ubrugeligt resultat – tilsyneladende kun for-

di de skulle virkeliggøres i forstørret skala. Her var så at sige kvantiteten slået over i kvalitet, og resultatet var, at benzinsyntesen spottede alle privatkapitalistiske omkostnings- og profitkalkulationer og udsatte selv det daværende Tysklands mest kapitalstærke foretagende for faren for bankerot. Disse erfaringer har dengang bidraget ikke så lidt til at drive IG Farben over i Hitlers lejr, nemlig i den statslige form for monopolkapitalisme, der i dag har vundet indpas i alle førende imperialistiske lande, og hvorved Hitlers rustningskapitalisme ved omstillingen til produktion af ikke-reproduktive værdier hjalp med til at overvinde privatkapitalismens endelig krise i trediverne.

Varer, der ikke fremstilles for markedet, er ikke-reproduktive værdier, fremstillingen af dem tjener ødelæggelsen i stedet for reproduktionen af det samfundsmæssige liv. Hitler og Schacht har praktiseret keynesianismen to år før fremkomsten af denne vildledende civilteori. I den »militært-industrielle« virkelighed er den siden da blevet endemisk i alle sen- og overkapitalistiske lande. »Hvis revolutionen kommer for sent, begynder hele lortet forfra igen,« siger Marx et eller andet sted og mener dermed den menneskelige histories lort.

...

Så kommer vi endnu engang tilbage til det spørgsmål, der dengang og siden har vakt så stor forundring: Hvordan kom en artikel med et så entydigt marxistisk indhold i dette kritiske øjeblik ind i *Deutsche Führerbriefe*? En artikel, hvis skæbne på dette tidspunkt ikke kunne blive nogen anden end at blive brugt af Det kommunistiske Parti som hovedpropagandamateriale fra slutningen af september til 6. november? Gådens løsning er så enkel, som man kan tænke sig: Artiklen var forfattet alene til brug for kommunisterne i denne valgkamp. Ikke sådan, at Det kommunistiske Parti havde bestilt den. Partiet vidste hverken noget om artiklens affatning eller om dens forfatter. Jeg skrev den på eget initiativ og sendte et eksemplar til *Rote Fahne*, efter at den var fremkommet i Führerbriefe. Mere krævedes der ikke, for at bomben var antændt. Af didaktiske grunde antog jeg i artiklen storkapitalens synsvinkel for at gøre arbejderne klart, at såvel Socialdemokraterne som nazisterne kun tjente som støttem for kapitalens herredømme, som »grænsebærere«. Naturligvis havde arbejderne og masserne af antikapitalistiske vælgere allerede hørt det mange gange før, men endnu

aldrig fra storkapitalens talerør selv og med udseendet af uomstødelig beviskraft. Hvis man overhovedet ville drive virksom marxistisk propaganda, som viste arbejderne den truende fare for spaltning, så kunne det bedst ske ad denne omvej. Og ad den samme omvej kunne man indprente Det kommunistiske Parti, hvor nødvendigt det var at sætte den proletariske revolution på dagsordenen som det eneste mulige praktiske alternativ til det fascistiske diktatur. Med denne indsigt stod det meget dårligt til hos partiets ledelse. Deres tankegang syntes ikke at række ud over en enhedsfront med socialdemokraterne til redning af »demokratiet«, hvor det i virkeligheden kun var revolutionen, med efterfølgende industrielt planfællesskab med Sovjetunionen, der i det mindste teoretisk havde kunnet være et alternativ til fascismen. Den store, politiske trafikarbejderstrejke i Berlin i begyndelsen af november syntes at bekræfte mit initiativ i begge henseender, for advarslen mod spaltningens fare og for revolutionens mulighed, meget mere eftertrykkeligt end valgene gjorde det, hvor en stemmefremgang på en million for kommunisterne ikke kunne udrette meget, når det tyske proletariat stadig var spaltet.

Der er endnu en anden del af spørgsmålet tilbage at besvare, nemlig hvordan det kunne lykkes at benytte den på ingen måde politisk ubegavede redaktion af *Führerbriefe* til en så ekstremt modsigende funktion. Jeg kan kun sige, at det virkelig også ville være ubegribeligt, hvis ikke kapitalens snu ræve netop var temmelig ubegavede, hvor det drejer sig om erkendelse og ikke blot manipulation.

...

Den storkapitalistiske magts kerne ser alligevel anderledes ud end mange plankeværkskiggere forestiller sig den. I denne kerne hersker på trods af al snuhed fuldstændig forvirring, og intet kan være den mere fremmed end dens eget begreb.

Oversat af Jan Bo Hansen.

1. (Die soziale Rekonsolidierung des Kapitalismus, *Deutsche Führerbriefe*, september 1932. Genoptrykt i Kursbuch 21, 1970).

2. (I oversættelsen fra Sohn-Rethel's kommentar er der udeladt nogle passager, der indeholder en beskrivelse af den tyske industris stilling i mellemkrigstiden. Interesserede henvises til *Kursbuch* 21).

3. (fra *Geistige und körperliche Arbeit*, Frankfurt 1970, s. 140–144).

Boganmeldelse

Kochumsrapporten, om orsaker till missnöje bland varvsarbetare. Bokförlaget Prisma, 1970. 417 sider, sv. kr. 21,15.

Kochumsrapporten er en undersøgelse af den største virksomhed i Kochumkoncernen. Virksomheden er et skibsværft, og den er Malmøs største arbejdsplads.

Selv om undertitlen »om osaker til missnöje bland varvsarbetare« kunne få en til at karakterisere undersøgelsen som en almindelig trivselsundersøgelse, så berettiger indholdet dog, at man kalder den en virksomhedsundersøgelse, da bogen i stor udstrækning beskæftiger sig med selve produktionsforløbet og organiseringen af arbejdet, og således ikke undersøger 'trivsel-ikke trivsel' i et materielt tomrum.

Undersøgelsen er kommet i stand på et initiativ fra Kochumledelsen, der henvendte sig til svensk LO for at få dem til at foretage undersøgelsen. Den aktuelle anledning til undersøgelsen blev angivet som værende en stigende personaleomsætning i visse produktionsled på Kochum, og samtidig kunne LO få lejlighed til at undersøge baggrunden for de accelererende »strukturelle« problemer i deres organisationer.

En mere generel årsag til undersøgelsen er imidlertid nok, som det også implicit fremgår af både ledelsens og LO's udtalelser, at virksomhedsledelsen og fagbureaukratiet ikke længere magter at styre produktionsprocessen tilfredsstillende.

I løbet af de sidste 30 år er der nemlig sket en stigende rationalisering, og indenfor de enkelte afdelinger en delvis automation af værftsarbejdet. Produktionsteknikken, der tidligere

var håndværkspræget, er gået i retning af samle-båndarbejde, hvor skibssektionerne vandrer fra afdeling til afdeling og svejses sammen til større og større enheder, d.v.s. produktionen bliver stadig mere afhængig af, at sektionerne bliver færdige efter et fast tidsskema, da forsinkelser i én afdeling kan stoppe produktionen i andre. Det har derfor været nødvendigt at indføre en mere detaljeret planlægning og kontrol med arbejdet. Dette er blevet gennemført især i form af hård akkordstyring med PTS-akkordsystemet. Dette har imidlertid ikke vist sig at være en særlig rationel form for planlægning og kontrol, da det bidrager til en opsplitning af arbejderne, der ikke ligefrem er befordrende på arbejdsklimaet.

Det er således blevet nødvendigt i den stadig mere komplicerede og uoverskuelige arbejdsproces, at lade dem, der deltager direkte i produktionen, klagøre de svigtende led i planlægning, produktion og kontrol. Som Kochumdirektøren udtaler:

»Vi har ikke været tilstrækkeligt omsorgsfulde med at beholde den arbejdskraft, vi har. Vi har en tendens til at betragte de ansatte som en stor anonym masse, i stedet for at gå ind på de enkeltes personlige problemer, hvilket man naturligvis skal passe på med. Metals ordfører Åke Nilsson har helt ret, når han siger, at der er store mangler i vores personalepolitik. Vi er nu gået ind for en ny linie. Sammen med Metals folk har vi planlagt en attitudeundersøgelse, hvor vi anvender Metals folk. Vi vil gøre klart, at det ikke er kapitalisteller udsagningsinteresser, der ligger bagved, men en stærk interesse for at komme ind på problemerne.«

Samme direktør havde også på et tidligt tidspunkt af undersøgelsen gjort klart, at han ønskede en kvalitativ undersøgelse, så at man ud fra direkte citater kunne se, hvad de interviewede

arbejdere mente om deres arbejdsforhold. Undersøgelsens metode blev således interview i form af frie samtaler, der dog var struktureret gennem en række faste spørgsmål.

Disse spørgsmål er blevet lavet på baggrund af en teori om, at arbejderen har visse behov, han ønsker tilfredsstillet, men at disse behov ikke altid bliver tilgodeset. Der er så blevet opstillet en teori om, hvilke behov arbejderen kan have i relation til sit arbejde, og herudfra er de enkelte spørgsmål blevet struktureret.

1. *Økonomisk udbytte.* »Det økonomiske udbytte skal være tilstrækkeligt for at dække individets normale udgifter. For at det økonomiske udbytte skal være tilfredsstillende, skal lønnen opfattes som værende retfærdig. Opfattelsen af, om noget er retfærdigt eller uretfærdigt, fremkommer gennem sammenligninger med en evt. tidligere løn, eller den løn andre oppebærer.«

2. *Udbyttet af arbejdet i sig selv.* »For at opnå en løn må lønarbejderen gøre en arbejdsindsats. Han kan være mere eller mindre tilfreds med denne type arbejde; han kan være led og ked af det, eller han kan være fascineret af det.«

3. *Det sociale udbytte.* »Under socialt udbytte skal alle de behovsfaktorer, der betinges af vor omgang og kommunikation med andre mennesker sammenfattes.«

4. *Helbredsudbyttet.* Dette udbytte behandles i relation til skiftehold, vejr- og vindforhold på arbejdspladsen, arbejderbeskyttelsesforanstaltninger etc.

I analysen af det indkomne materiale forsøger man så at bestemme indenfor hvilke af de 4 behovsfaktorer, den væsentligste årsag til utilfredsheden kan lokaliseres.

Det er karakteristisk, at disse fire behovsfaktorer, der danner grundlag for den teoretiske ramme for undersøgelsen, alle er faktorer, indenfor hvilke tilfredsheden kan maximeres i det givne samfundssystem – det kapitalistiske samfund. Undersøgelsen afskærer således sig selv allerede fra starten fra at beskæftige sig med de behov, der ikke kan opfyldes i et kapitalistisk samfund, og den bestemmer i stedet at beskæftige sig med mere kompensatoriske behov som den relative løn og sociale behov.

Og det på trods af, at man kraftigt understreger, at der i denne undersøgelse ikke er tale om en kortlægning af opinioner, men om at finde frem til de reelle årsager til utilfredshed blandt arbejderne.

Således er det også betegnende, at man i behandlingen af materialet kun beskæftiger sig med de fire beskrevne faktorer, selv om materialet, der som nævnt består af svagt strukturerede

interviews, indeholder langt flere aspekter end disse fire.

Som eksempel kan nævnes, at man finder den største utilfredshed i relation til det økonomiske udbytte. Man skriver så en længere udredning om, at akkordsystemet ikke fungerer retfærdigt i forhold til arbejdsprocessens planlægning.

Læser man så de citerede arbejderudtalelser grundigt, bliver det klart, at netop på Kochum har lønnen så afgjort en symbolsk og kompensatorisk betydning. Man forventer sig intet andet udbytte af sit arbejde end lønnen, og så skal denne løn også være retfærdig. Som én udtaler:

»Jeg tager præcist hvilket som helst arbejde, tungt eller let; jeg har aldrig noget imod et arbejde. Det eneste jeg har noget imod er, hvis de ikke betaler. Det er det eneste jeg har noget imod.«

Men sådanne aspekter bliver ikke taget op i analysen.

Bogen er splittet op i to dele: I. En mere generel fremstilling af det indsamlede materiale på baggrund af den teoretiske ramme, og en beskrivelse af produktionsprocessens forløb på Kochum. II. En gengivelse af interviewene med arbejderne. Denne gengivelse er dog temmelig problematisk, da man for at hindre identifikation af den enkelte i undersøgelsen har splittet interviewene op i udtalelser, der refererer til de fire opstillede behovsfaktorer. Først gengives således alle relevante udtalelser i relation til arbejdet i sig selv og udbyttet af dette. Dernæst de relevante udtalelser i relation til det økonomiske udbytte. Etc.

Denne opsplitning gør det desværre umuligt for læserne at få et meget mere generelt og systematisk indhold ud af materialet end det, der fremgår af analysen i bogen selv.

Bente Enevoldsen og
Dorrit Schmidt

KURASJE

ADRESSE: KURASJE, Krystalgade 14/16
DK 1172 København K

GIRO NR. 16 60 44.

LØSSALG: Nr. 1: udsolgt
Nr. 2/3: udsolgt
Nr. 4: 10,00 kr.
Nr. 5/6: 20,00 kr.
Nr. 7: 10,00 kr.
Nr. 8: 10,00 kr.

ABONNEMENT: Nr. 5-8: 30,00 kr.
Nr. 9-12: 30,00 kr.

Bestilling sker ved indbetaling af ét af disse beløb.
Anfør på girotalonen, hvad betalingen dækker.